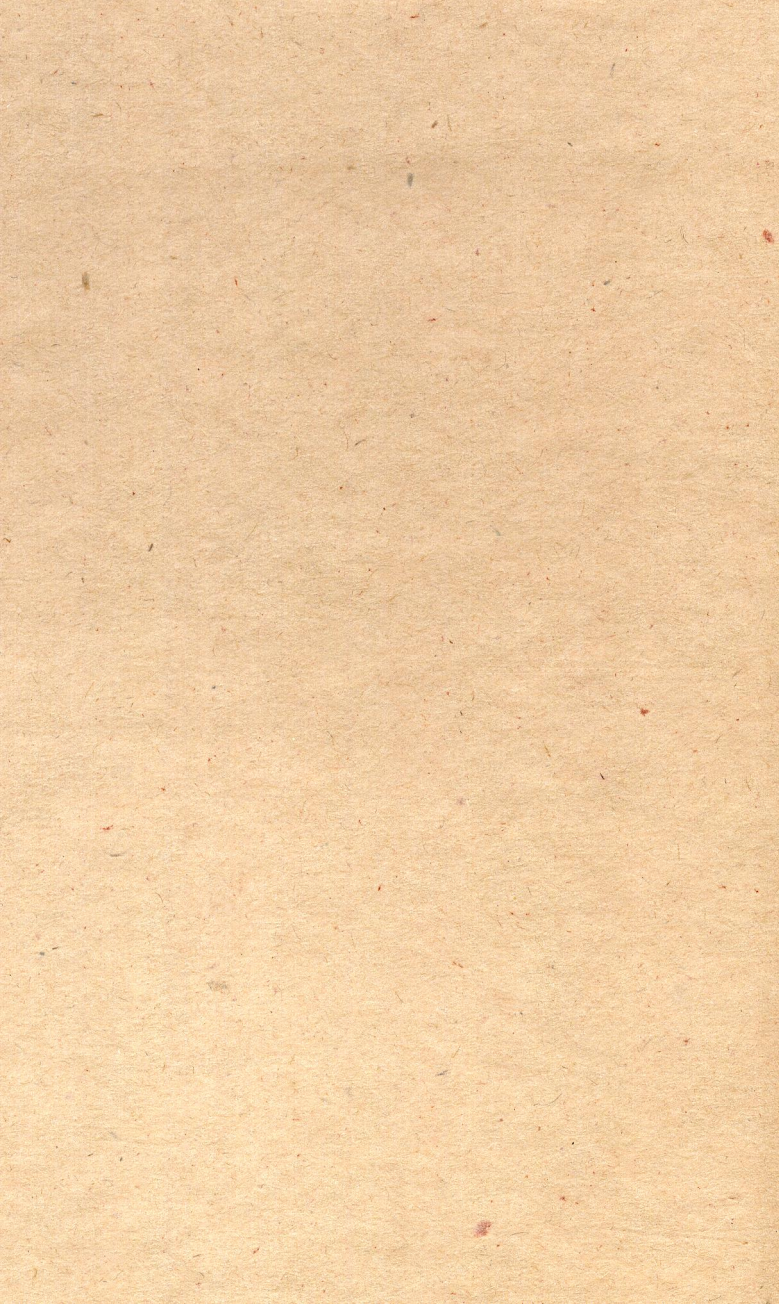

28961

ЮРІЙ КОСАЧ

Ч А Д

ЧАД

06
10

ЮРІЙ КОСАЧ

Ч А Д

ПОВІСТЬ

Кур. Льв. Ода
~ 92(13) - 1941

Л Ь В І В

1 9 3 7

52-91/5-644

ОБГОРТКА П. КОВЖУНА

З друкарні Вид. С-ки „Діло”, Львів, Ринок 10.

Львівська державна
наукова бібліотека

№ 2880

I.

В девятій і чверть тіні ще не зовсім засіли над цією дільницею, вони раз щезали, раз з'являлись і знову Ріволі йшла в ніч глітна й поспішна, наче кадовб вужа, — примхливий, шалений струм. Каварні розіп'яли свої пасмисті намети, притулились до чорних рудер, а вітер і дощ шарпали їх, стугоніли ними, вирвавшись із сопушних логов бічних заулків Сен Полю. Вечір був як дим: так сіро, так важко, наче олив'яний, сідав на те місто, на цю дільницю, а вона як ворохобне гніздо гадюк ворухилась, сліпала мерклими зікрами і шаруділа тисячами брудних потічків — завулків, кудюю снувала метушлива мурашня.

Дубецький схилювався, сперся ліктями на залізні поруччя й дивився вниз, на сходи в криничовину підземельної залізниці, звідки безугавно бухкали вали юрби. Там під землею, в той провісний вечір було тепліше й тепло вдаряло наверх враз із солодкавим запахом вагонного смару, вдаряло цілим струмом саме у мить, коли тяжко відчинялись рипливі, загиджені двері.

Дубецький нетерпляче затарабанив пальцями по поруччі й зморщився від крапель хляги, яка сі-

кла йому обличчя. Його угласта голова надаремно ховалась від мжичі і в тому, як тулив її між плечі, між крила цератового чорного плаща, було настирливо щось шуліче. Церата намокла, ствердла й стала блистка. Дубецький світився напроти аци-тиленової лампи. Мжича билась і в плат „Парі-Суару”, що його пробував читати, але читати не міг, згорнув вчетверо і сховав у кишеню. Ходив нетерпляче від поручів „метро” до кіоску з газетами, від кіоску до годинника, що застиг високо на стовпі блідим кругом. Позирав на нього — годинник непорушно жеврів ув імлі.

Нікого не було. Люди йшли й минали Дубецького — байдужі; спішні нетлі летіли крізь мжичу до світла каварень, камяниць, люпанарів. Марока-нець Сіді, що грівся на розі біля свого казана з орішками пізнав Дубецького й засміявся рядом драпіжних зубів. А так його брунатне лице було вбого змертвіле, зосереджене від дощу та злиднів. Була смішна та його фезка на баранячих кучеряшках чуприни, був нудний той його кретинський череп. І в людях, що йшли побіч Дубецького, говорили з собою, спинялись біля кіоску й купивши газету, бгали голови в плечі та бігцем переходили вулицю, ховались у тінь, в них було щось для Дубецького ненависне, докучливе як шурх шершунів.

Був зовсім чужий їм як і вони йому. Мав у чолі одну тверду скалку думки, що міцно сиділа там і всверлювалась з кожною хвилиною все далі й далі; та скалка може взялась з вогненного прибою вулиці, даремне засипуваного мжичею, але та скалка прийшла як стріла, вбила все інше. Та що,

зрештою, його тут займало? Ходив як вовк — жив лісом — довкруги була нудьга й мотлох, чатували на нього всі: і ті задоволені, спокійні люди й поліцаї та агенти, що могли ним поцікавитись і те все холодне місто в мжичі, з його розлогими вулицями, брудними закапелками, з його розкішшю й нуждою, все це засідалось на нього. І притьмом озирнувся — чи не задовго стоїть на одному місці, може вже хтось помітив його? — захотілось схватись у юрбі. Боявся облав. Не мав здавна ніяких паперів. Але облави ще не було.

Запахло знов млосною солодкістю. Плила нова хвиля проїзжих. Дубецький перехилився вниз, кляснув пальцями і хрипло крикнув через вітер: „алльо!”

Один із хвилі в береті й пручастому шалі поверх плаща підвів голову, посміхнувшись до Дубецького.

За мить він стояв біля Дубецького, вищий, худіший за нього. Невловна, гостріша від вістря бритви, усмішка блукала губами. Мав блідаве, зеленкувате лице — як брязк світанку. Було в тому обличчі щось, що Дубецький любив: свист вітру між листвою лісу, над затокою моря. І Дубецький посміхнувся (так як може посміхнутись шуліка).

— Ну й що, Герусе?

— Нічого, Дубецький.

Дубецький показав на щит годинника. Трикутник синявого саява крізь мжичу впав на обличчя тих двох людей, що стояли при поруччі метра.

— Тільки сім хвилин, — посміхнулось зеленкувате лице Геруса. Розглядав Дубецького: не ба-

чилиось уже кілька місяців, хоч жили в одному місті. Розкурював цигарку, але сірник гас від дощу. Через плече Дубецькому спинявся поглядом нахабно, прижмуривши очі, на жінках, що щезали в імлі. Нагадували йому метеликів із намоклими, кармазиновими крилами. В цьому місті може займало його тільки одне — жінки... Це була душа того міста, тендітна, пестотлива душа, що видобулась із кам'яної мовчазности, з сірої прірви. Все інше Геруса не цікавило.

Але він ще нічого не знав. Того, про що думав Дубецький, що було як скалка.

— Сім хвилин — велика різниця — сказав Дубецький — це не наш час.

— Або що?...

Дубецький не спішився відповідати. Зап'яв плащ — він заскрипів від вологости. Ще подивився на Геруса просто й холодно, поворушив рудавими вусами; лице, де таївся і голод і спрага, і безсонна ніч, і нерахманний день, було сіре як брук. А потім відвів очі й дивлячись кудись у відталь вулиці, здовж блискучих кадовбів самоходів, що збивались, харкали жовтим світлом на мокрий асфальт, тихо, як зідх, кинув: — Ждемо на Сен-Полі Сокола.

Герус закліпав очима. Скалка вразила теж його, сухо, мов тріскіт електричної іскри, всім єством його пробіг тремт. Лице непевне й легке перед хвилиною — брязк шалапутного світанку, прикро звелось судорогою, застигло як крило нагального вітру, як коротка тінь хмари. Вирвав цигарку, зім'яв її й кинув геть. Трикутник с'яйва

знов упав на них і Герус засинів у ньому — можна було відсахнутись. Але це була лиш мить. Герус втягнув ніздрями повітря. Глянув по Дубецькому допитливо, але той байдуже дивився в щілину вулиці, цвяховану вогнями. Видно було, що нічого не скаже більше, так таки нічого.

— То йдемо, Дубецький.

— Ідемо.

Сен-Поль ішов у ніч. Його темні, обдерті рудери наступали неформними брилами на вулички, перегороджували їх, нависали над ними нешадною питьмою. Тільки високо-високо над димарями горіло багряне небо, незгашене дощем. Здовж хідників бігли струмки огидного жовтавого течива, закидані помаранчевими шкуринками і папірцями. Із брам, де тліли сумовиті лампи під прадавніми тристалітніми склепіннями віяло різко сопухом і вогкістю. Ввесь Сен-Поль — квартал славянської бідноти, розтягався як велетенське черевко, розпанахане ножами світел і пришпилене голками дощу, виваливши наверх свої смородливі, мерзкі тельбухи. Через негоду вулички порожніли. Громадки людей, польських і словацьких безробітних, що вистоявали звичайно на рогах, ішли тепер у нетри своїх кам'яниць або в дешеві бістро із мокрими вікнами. Деякі йшли, п'яно регочучись до „Десятки” — дому з червоним ліхтарем і високо вирізаними, продовгастими вікнами. Звідти, з відхилених крихту шибок, певно через задуху, хрипіло радіо, перебанранчаючи шумові голосів і брязкотіві шклянок:

— — Тішся, поки настане ніч.
 Бо та утіха вже не повернеться
 Ніколи, ніколи...

радіо вило, вовтузилось там, у своїй тісній клітці мов звіря і це „ніколи, ніколи” повторяли кілька разів жіночі голоси.

Дубецький сплюнув. Сен-Поль лежав серед пронизливої, провісної ночі мокрим і слизьким плазом.

Дубецького спиняли раз-у-раз якісь кудлані. Він затримувався з ними на мить, а Герус чекав. Від мерклого ока ліхтарень щелепи тих людей синіли неголеними щітинами. Чорні вирла їх жевріли хмільними вугликами. Люди перлились один за другим до „Десятки”, тягнули з собою Дубецького, дебели клепали його по рамені. Його знали — він жив осьде, в готелевій дірі Сен-Полю. Він ходив з тими людьми у галі — над ранком розвантажувати мясо та городовину. За це було п'ять франків — келих вина, цигарки, хліб і риба. Так жив уже дев'ятий місяць, ждучи на „акцію”. Це як вовком — виходити зранку на добич. Але Дубецький нічого собі не робив із того життя.

— Хто це — спитав Герус.

— Болгари. Хотіли п'ять балів*) Там на слона**) не дають.

— Де там?

— А в Десятці.

Засміявся. Засміявся й Герус.

*) Франків. **) Задурно.

Він мав не більше 25 років, але можна було йому дати й трицять. Цей безперий знав усе. Звик дивитись завжди із колючим, нахабним спокоєм лежня, з хандрижною поблажливістю, що могла роздратувати вкрай. Може він життя зчімхував з рамені як перинку? Хто міг заборонити йому дивитись на метушню людей і річей інакше? В цьому місті, буває, поважність життя видається жартом. І Герусова хода була тиха, плавна — котяча, неспокійна. Може він кожної хвилини був готовий до скоку? Його молодість була затроєна якимсь спорзнавим досвідом дідугана — може нічим його не вразило б життя — але в цинізмі його погляду й ходи був ще невістрілений набій якоїсь невідомої енергії — він міг би, напевно, змінитись в одну мить. Дубецький ідучи, скося поглядав на нього — на його руки, що брали цигарку за цигаркою. Ті руки були чисті й випещені. Дубецького руки — інші, це були мужицькі пятерні з короткими, обсмаленими від тютюну пальцями.

— Собача негода — сказав він, але думав про щось інше.

— Собача.

І Герус думав про щось інше. Коли Дубецький сказав йому про Сокола, коли він затремтів від тієї невблаганної скалки, оговтався за мент. Це не було тяжко йому, легко було навчитись скорювати собі думку. Вистачало тільки знов глянути довкруги приплющеним, нахабним оком і в залізних нетрях душі ставало пусто, зовсім спокійно. Так він звикав робити. Але чим далі йшли, ця скалка розжеврювалась — немов роздмухувана там

у тій пустці, стала як полум'я. Вже не сила була її скорити. Герус чув, що стає знов інший, такий як колись у далекі роки — т а м... Тільки вривчасті пасма думки і полум'я, що бухкоче і це полум'я як кратер, обпалює кригу розуму, його цинічного, реального розуму. Засліплює очі. Нічого не видно, нічого не чути. Є тільки бурхливий потік спраги. Давно не був такий. І він це сказав Дубецькому приборкуючи голосом самий себе.

— Дубецький! я гадав, що в світі вже не буде нічого для мене. От так — дивно. Бувало я заплющував очі і так дивився на світ. Бо знаю його напам'ять. Так легко жити, коли знаєш, що все повторюється, нічого нового. Це місто для мене як цвинтар, люди — мерці або ті, що будуть мерцями. І все, що говорять і думають — все це було. Все мертве. Але не все — мертве. Я ніколи про це не думав. Знаєш що, Дубецький?

— Кажи, буду знати...

І Дубецький слухав його поблажливо. Це нагадувало маячіння. Взагалі не любив розмов. Все це до нічого — пустий час. Міг цілими днями не розмовляти й не було потреби слухати когось.

— Все мертве — сказав Герус — одно живе — кров.

Дубецький знизав раменами. Ішов далі погойдуючись і посвистуючи. Яке було діло цьому вовкові до метикувань? Кров чи не кров? Знав одно — Сокіл є тут. І це було все.

Підходили до Жмириної господи — нори на Шарлемань. Це була не вуличка, а щілина між високими рудерами, що пнялись кудись у ніч. Вулич-

ка блимнула між ліхтарнями, згасла метнувшись убік, до ріки.

А Герус знечевя спинився. Схопив Дубецького за руку.

— Слухай... Сокіл тут, а чи ти знаєш, що я маячив про нього у сні?... Стільки років чекав... чуєш? Як бездомним псом, раклом гнив, як тут камянів — сміявся, ходив — а він як живий, коли тільки згадав... Знаєш ти, хто він для мене, Дубецький?...

Дубецький посміхнувся й відірвав свою руку від Герусової. Глянув на нього, як звичайно при- зирливо, знехотя. Але вмить сміх його рапавими клаптями замовк в імлі. Герус глядів йому просто в вічі. Він як причинний маячив у цьому заулку. Йому треба було сказати хоч якенебудь слово, щоб притишити полум'я. І Дубецький тихо сказав:

— Знаю. Гад.

Жовтава смуга з Жмириної господи, з її шиб, заволочених мжичею затремтіла на старому хіднику. Вони ввійшли спокійно в господу.

II.

Стиснений кільцем передміських вулиць шумував неозорий став каміння, заліза і світла. Мжи- чило. Крізь багряню імлу марива, що стояло над мі- стом дерлись димарі й піддашся — безкрає грай- море дахів. Було щось почварне в тому краєвиді з вікна, де грані рудер переломлювались, зустрі- чали одна одну, заходили одна на другу хаотично,

безладно, ставлені й муровані наоспіх, абияк. Тіні на глухих стінах від димарів, від виступів у примурку, від різьби на карнізах виростали за синявим і блідим світлом на несамовиті, химерні змори. Накопичені дахи, що йшли як гребені хвиль, нерівні, прудкі, безглузді розпливались у долині якоюсь цяткованою, сірою мряковиною. А внизу скреготіли сирени. Авта линули через широкий як вимах вітру Сен Жермен, завертали в його відногинори темних вуличок і шугали в пільму крізь Сену, бурхливу й мутну. Стояла провесна.

У дірі, на пятім поверсі старого готелю, пропахлого плісню, у кімнаті, що скидалась своїми стятими мурами на труну, лежав Сокіл.

Лежав на ліжку, відкривши очі й підклавши під голову руку. В кімнату дерся із вулиці скупий жмут синього світла, скакав по долівці, застеленій старим лінолеумом, переплигував стіл і спинявся на старім фотелі. Кирея, кинена на нього мимохіть, прибирала вигляд якоїсь чудної несамовитої постаті. Нагадувала дідка, що сидить спершись на лікоть і ввесь час їдко посміхається. Сокіл, докучивши собі цей посміх з пересердям штовхнув його ногою. Кирея зібгалась, упала. Дідок полохливо сховав головку у плечі, але не переставав посміхатись. Виразно, на крайчику стола цокотів годинник, здоганяв час і не міг здігнати. На сходах хтось говорив, грубо й сердито. Не було ще пізно, хоч Сокіл стратив час, не дивлячись на годинник, лежучи осьде від смерку. Не спав. Свідомість була якоюсь повриваною стьошкою, низкою недоладно позліплюваних думок, слів і подій. Силкувався об-

мотуваний нею, зірвати її й кинути геть як цупкий, відливий тулуб якогось довжезного гада. Хотілось поринути в темінь. Щоб не було нічого — ні невгавного мерехтіння думок, ні стукотіння якихсь безглузвих слів.

Звідкись вривалась соняшна Александрія, рябів каменями марсейський Канебіер, де вивантажувався по східцях дим пароплаву, то знечевя пролітали тунелі й стріляли мости, то стугонів велетенський Берлін і згублене кимсь слово застрявало в усі та настирливо бренило мов докучливий комар. „Кватш, кватш...” Дурниці, які дурниці лізуть у голову! Простяг руку, але не чув її — залякла. Безліч мурашок побігло від ліктя до зап'ястя. Рука починала звільна оживати. Тоді провів долонею по рапавій холодній стіні, над головою. Знайшов контакт. Покрутив — у кімнаті стало ясно. Зникла синява смуга світла. Фотель спокійно стояв серед кімнати. Щез усміхнений, моторошний дідок. Кирея лежала на долівці, безвладно витягнувши рукави. Зі зле закрученого крану одноманітно цяпота вода. В сусідній кімнаті хтось кашляв.

Сокіл підвівся з ліжка. Його помешкання було гидке. Нині видавалось утрое гидше. Мале продовгасте пудло із стятою стіною виклеєне жовтавими тапетами. Стоючи, видавалось, що торкнеш головою стелі. Кімната була низька, безнадійно низька. Біля комоди застиг старий полатаний прямокутник килима. Дзеркало в шафі зайшло рябо-тинчастим, жовтим туманом.

Сокіл підійшов до ватрану, того зовсім безцільного додатку в кожному паризькому готелі. На

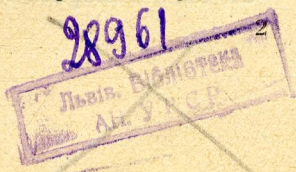
ньому в неладі лежали книжки, що встигли припасти пилом. Сокіл мешкав тут уже третій тиждень. Чомусь здмухнув пил, ліниво перекидав книжку за книжкою, позіхав. Всі вони були в крикливих окладинках: скошені жахом обличчя, поліцаї з револьверами, панове в гарно скроєних фіолетових убраннях, пані, що мило всміхались потапаючи в хмарах диму цигар. Поль Моран — „Відкрито цілу ніч”, Еренбург „Кохання Жанни Ней”, Вікі Бавм „Люди в готелі”, Уоллес „Смерть у трикутнику”, еспанська граматика, кілька програм Парамонту, десяток детективних романів англійських, французьких, німецьких. Над ними із стіни дивилася прикріплена шпилькою, мов чудернацька нетля, усміхнена Жоан Крофорд. Сокіл зірвав її, вклав у Морана, а потім усі книжки заніс на ліжко. Схилився — зашаруділа велика, важка валіза. На ній червоніли значки готелів. Відкрив і прикуцнувши порядкував. Папери, старі газети пішли у ватран. Переглянув течку з документами. Навіть на щось перелисткував пашпорт побитий печатками віз. Знов перемішались слова німецькі, чеські, англійські, французькі, навіть грецькі й болгарські. Відклав на бік. Старанно поскладав пасмисті пакети сорочок, зложив два убрання — сіре й брунатне, притулив до стінки термос, подорожній куферочок із щітками, ножицями, голками. Відділив місце на книжки й зложив їх, усе тим самим Мораном догори. А знизу витягнув старий, дещо змерклий бравнінг. Заглянув у рукоять — було тільки два набой. Вийняв їх і три, чотири рази клацнув. Револьвер був справний. Тоді взяв із скриньки кілька на-

боїв і з двома давніми зарядив магазинок. Поставив безпечник і міряв до жарівки прищуливши око. Ця процедура його розвеселила. Поклав револьвер на стіл і почав муркотіти якусь пісеньку. „Кватш, кватш...” настирливо перебаранчало. Підвівся, озирнувся по кімнаті. Підійшов до вмивальника і розробив мило на голення. Дбайливо вкривав свої щелепи білою, сніговою піною. Нараз нагадавши собі щось, підійшов до вікна. Вітер, добуваючись із щілини у старім вікні, коливав тоненьку завіску. Не відхилюючи її, Сокіл дивився вниз, став навіть навшпиньки, щоб бачити через руб невеликого бальконика.

Видно було мокрий шмат вулиці, осяяний мерклою ліхтарнею. Світлу докучала сітка мжички, що заволокала темінь. Під ліхтарнею стояв чоловік. Розкурював цигарку, сірник гас у дощі й чоловік видно сердився. Крися капелюха закривала його обличчя, сховане й так за коміром, що був піднятий. Розкуривши, вбгав руки в кишені та притулився до брами. Час-до-часу поглядавав угору, просто на Сокола.

„Бик” подумав Сокіл, „Бик або Корбач”. Вартували його без перерви, змінювалися приблизно щотри години. Не хотіли, щоб їм виховзнув із рук. Сокіл засміявся. Хотів показати їм, що колиб забавив, міг утекти від їх стежі. Відійшов від вікна й почав голитися.

Спроквола з піни виринали його гладке обличчя з різкими, прямими рисами. Очі, сірі як скравки сталі дивились глумливо. Губи міцно затались. А на чолі лежала довга, від лівої брови аж у глибо

черепа, глибока біла згоїна. По ній Сокола пізнавали. Зложив дбайливо як завжди бритву, поклав у валізку. Вже видно тут не збирався вдруге голитись. Зав'язав новий крават і втикнув шпильку із камінцем. Одягнув убрання. Лежало на ньому добре. З кишенки соромливо виглядала біла хустинка. Хвилину подумавши, взяв із стола бравнінг і сховав у кишеню. Запалив, перестав муркотіти пісеньку, озирнувся по кімнаті, чи чого не забув і замкнув валізу. Сірник запалив папір і ватран знечевя спалахнув, застогнав полум'ям. Це була мить, що їй уважно придивлявся Сокіл. А тоді одягнув чорне пальто, обтулив шию шалем і закрив згоїну чорним твердим капелюхом. Виглядав хвацько. Посміхнувся. Згадав як три роки тому на румунському кордоні в ямі пачкарів маячив у гарячці. Обдертий, босий, зарослий щитиною. І тоді машинально підійшов знов до вікна — Бик ходив розміреним кроком. Видно, докучало йому стояти все на одному місці.

Убога кімната дивилась похмуро. Тапета над ліжком віддерлась. На попельниці стояли стіжки попелу й недокурків. Минулої ночі Сокіл не спав зовсім. Зійшов по рипливих і засмічених сходах надолину. Деся хрипів ядушливий грамофон — „...Тішся, бо ця ніч уже не вернеться ніколи, ніколи...” Лямпки блимали над сходами і в коридорі маленькими блідими пучьвірінками. „Кватш, кватш...” Крізь шкляні двері, в долині, за завіскою з коронок видно було плечі господаря, перетяті шельками. Він саме вечеряв — зірвався. За ним майоріла головка пляшки.

Сокіл застукав у футрину дверей.

— Пошти не було?

— Ні.

Господар мав масні від оливи губи й вузенькі хитрущі оченята. А власне питання про пошту було зовсім недоречне. Ніякої пошти ні звідки не могло бути. Сокіл ще нижче насунув капелюх.

— Приготовте рахунок.

— Ви покидаєте нас, пане Фальк?

— Так, ще нині.

— Мабуть перед північчю?

— Не знаю, може й пізніше.

Торкнув рукавичкою крису капелюха. Господар уклонився й глядів йому вслід. Сокіл ішов довгим коридором до виходу і тінь його, велетенського розміру ритмічно плигала під стелю. Мав кантовасту постать, рубану топором — грубий карк, широкі плечі. Був штивний і масивний.

І коли станув на порозі, перед неводом мовки, та думка, що досі не могла прорватись крізь інші, просвітлила його. Здрігнувся, може від пронизливого холоду. Бик помітив його і відійшов у тінь. Можна було втікати. Це врешті було б досить легко. Сокіл чув як неприємний холодок вийшовши із пят іде по цілім його тілі аж до плечей. Потягнув повітря. У такі весняні ночі часто доводилось виходити на смерть.

Там чекали на десяту. Так було умовлено. Нехай чекають. Ще мабуть ціла година часу. Так і забув подивитись на годинник. „Кватш...кватш...”

Не міг перебороти того дивного холодку. Дощ змагався. Самітне таксі проїздило поуз. Со-

кіл підніс руку. Сам відкрив дверцята і ввійшов усередину. Сидячи вже, оглянувся й поглянув у віконець — за собою — таксі, що стояло на розі, знечевя зашпорталось і кинуло цілий сніп осліплого зеленого світла. Бик вже був там. Це була їх машина.

— Куди поїдемо? — повернулось байдуже, пуцуловате лице шофера.

— Що?...

Сокіл перебирав це ідіотське, безглузде слово — „кватш” — ділив його надвое, але воно не ділилось. Коли читати ззаду — виходила ще більша нісенітниця.

— Куди поїдемо, питаюсь?...

— Все одно, — сказав Сокіл щоб відчепитись — автім (оживився) Монмартр — пляс Пігаль...

Шофер посміхнувся. Авто шарпнулось. Крізь темінь бачив, що й те друге на розі рушило за ними. „Ще ціла година часу” сказав чомусь голосно. „Що?” обернувся шофер. „Нічого, їдьте”. Шофер пустив скло. В куті знечевя заплигала якась далека мелодія — з таємничої скриньочки. Авто мало радієвий апарат. Сокіл спритомнів і раптом сьогодні вперше подумав про смерть.

III.

До Парижа Сокіл приїхав з півдня, де перебував увесь карнаваловий сезон. Невідомо чому потягло його сюди; на півдні, у грі йому таланило й не було пощо виїздити перед кінцем сезону. Але

це була його стара звичка й примха: зриватись знечевя з місця й мандрувати далі, іноді зовсім без виразної мети. Скільки разів повторював — „колиб можна було почати наново життя”, але вмить ця думка змінялась свідомістю, що так як є — добре, нічого іншого не треба й не повинно бути. Приходила втома, неочікувано, бо ці два останні роки жив безтурботно, але безумовно це не було нічого іншого як втома. Нічого не хотілось, не було ніяких бажань. Став як автомат, що піддався ритмові бездокірного дня, раз усталеним звичкам і нахилам. Це заспокоювало: одноманітний спів коліс експресу, години снідань і обідів у пансіоні, музика пляжових каварень і ввечір — голос крупірів, тепла зелень столів і сухий випал куль у зударі, блеск усе тих самих цифр, синь цигаркового диму і шарудіння саль касина. Але заплющував іноді очі, цей великий, опасистий чоловік (його брали за німця і за англійця) і серед блакитної прірви думок, вражінь, слів, уривків газетних статей настирливо дудоніла навала літ. Цей погляд назад — це й була втома. Це була ознака, що в майбутньому нічого нема, крім одноманітності і спокою днів, що прийдуть, це була може втеча від часу, від дійсности, зовсім неподібної до минулого. „Кватш” — але не міг не думати про нього.

Спочатку приходили спомини дитинства, скоріше поокремі уривки з нього. Дивно, деякі речі й події, буцім-то непомітні, запам'ятаєш з брутальною чіткістю. Згадав, як колись у тюрмі, у гарячці, зовсім виразно уявляв себе в клясі, в гімназії, на

лекції німецької мови; бачив усіх товаришів, кликав їх по імені і відчував, коли питаючи, учитель ішов за абеткою, як холодний піт заливає чоло. Вчитель доходив звільна до його прізвища, а він не знав лекції. З жаскою похоронною повільністю тягнулись хвилини, цяпотіючи мов крапельки падали німецькі слівця, сонце дерлось крізь високі вікна і за вікнами на рідких деревах скверу кричали горобці. Це була одна з візій, несподівано ясна, докладно карбована й вона раз-у-раз повторялась.

Були й інші: ось він згадував себе в реальній школі в Мелітополі, свої подорожі учнівським поїздом з посьолку, де працював батько, у місто. Його били нещадно. Це була змова — цілий поїзд школярів чатував на нього, не терпів його і як тільки починалась подорож, на нього звалювались усі й мотлошили. А коли він сходив на своїй стації, за ним полювали з каменюками. Це було неймовірне — йому не хотіли дати жити. Всі його чомусь ненавиділи — мабуть за те, що був пришельцем з іншої школи. Зрештою у дітваків бувають такі примхи. Але мав характер — сказав собі, що витриває. Сам один ішов проти всіх.

У війні не поступився ні трохи, ніколи не втік, не відступав. Був кожної хвилини насторожений, постановив змагатись до останнього. І це його врятувало. Звільна один за другим почали його колишні вороги переходити у табір його прихильників. Партії вирівнювались — він уже не був самий, він уже ставав ватагом, він мав під своїми наказами готових на все гульвіс. І згодом війна скін-

чилась, він переміг. З його ворогів залишилась тільки горстка, його владу всі визнавали. Це було так з цілою історією. Але з неї йому найвиразніше ввижався один епізод, навіть лише одна відтінь почуття: це тоді, коли він, притуливши одною рукою школярські книжки, другу руку стискав у кулак, один проти цілої громади, блідий, подряпаний, але готовий битись до загибелі. Оце почуття одного проти всіх було жорстоке, але й величне. І хоч з того часу пройшло яких двадцять — двадцятьп'ять років воно поверталось нині з незломною силою, так якби це було зовсім недавно, майже сьогодні.

Останні роки школи затьмарювались. Це було вже щось зовсім інше, але нині бліде, імлисте немов осінній світанок. Це перші зустрічі з революціонерами в Донбасі, партія, перші доручення, перші арештування. Дебати, книжки, брошури, летючки — сьогодні це було мов бистра, дуже бистра стрічка фільми і так скоро забувалась, що по ній у пам'яті крім коротких скравків нічого не залишилось. Хіба одно: навик впорядковувати думки, любов заздалегідь укласти план, любов точности всіх дефініцій і осудів. Може саме це була діалектична метода або простіше: щось із стилю партійних резолюцій, протоколів, засідань, з їх засушених формул. Соколові завжди було легше жити за якимись готовими формулами, ніж думати самостійно. Через те він ніколи не міг вибитись на вождя — йому бракувало ініціативи. Вона прийшла згодом, але тоді вже було пізно і непотрібно.

У 1915 його взяли на війну. Він пішов тому, що така була постанова партії; колиб була інша — не пішов би. У війні було ще найлегше й найприємніше, у війні був спокій і рівномірність — одні вбивали других, одні вмирали, другі жили. Ніколи не мав почуття страху — так немов би знав, що його тоді не вбють. Виконував накази, але сам не перся ніде. Любив тільки зміну місць, краєвидів — тяжше було сидіти в окопах. І революція прийшла немов би знав, що прийде — не здивувала його. Навіть не було в нього особливого ентузіазму, треба було тільки переглянути (вже не криючись) програму есерів і спокійно переводити її в життя. Мав напричуд холодну голову, можна було його взяти, судячи по розмовах, за звичайного обивателя. Блукав байдужим, трохи глузливим сновидою поміж тими всіми балакунами, кричіями, незрівноваженцями. Одно було ясне (бо партійні програми десь розлетілися на вихрі, немов пожовкла, мертва листва), що це все довкруги — таки величезна подія, що революція змете все і залишить тільки нічию, голу землю, захмарене небо, як у час світотворення. І хотілось тільки одного, з розсудливістю якогось несамовитого спостерігача, пережити це все і бачити, що буде потім. Не діяти, а спостерігати. Така велика еволюція від часу, коли він намагався також діяти!

Вибираючи в громадянській війні білих чи червоних, станув за червоними. Бачив у них льогічність і волю — це імпонувало йому, хоч давно перестав вірити у людину, в її здатність діяти самостійно. Імпонувало те, що в усьому хаосі ті другі

мали людей з міцними головами, з різницькими нервами, які вміли вдержати в карбах орду. Ленін — це було єдине ім'я, яке беззвучно повторяв. Ім'я крижане, як хвилі сибірської Лени і повне диявольської експресії. Таким людям як Сокіл подобався розмах, плян на мільйони голов, на сотні тисяч кілометрів. Не трудно було бачити в Леніні нащадка Чінгіс-Хана, не трудно було пройти спокійно поуз блискі слова, теорії, формули з книг — це вже давно перестало існувати для Сокола. Була тільки така формула: 1) фаталізм історії, 2) орда, 3) логіка Чінгіс-Хана. Зібравши те все до купи з особистим життям залишалось прийняти червоний колір, парт-білет і все інше. Це наближало до кращого вияснення формули й давало можливість перетривати й спостерігати.

На цьому кінчалась одна частина його життя. Коли прийняв формули, все виходило з них, а те, що не виходило, було — безвартне. Тут не було романтизму істерика ані тупости різника. У Сокола, давно вже передтим, у міру того як пізнавав світ і людей — єдиної вартости набирало своє „я”, що свідомо чи несвідомо (ведене можливо якимсь демоном у душі) затверджувало себе й свою окремішність. Суть не була у владі — ні, за тим Сокіл майже ніколи не банував, а в особистій незайманности та спокою, в можливості дивитись і судити світ самотійно. Може це було єдине щастя, за яким тужив він. І послідовно так укладав собі життя.

„Справа” — це було велике інтермеццо. Воно прийшло несподівано й незясовано. Воно виштовхнуло Сокола з рівноваги.

В Бесарабії він конав у вязниці. Це була проклята яма, з якої люди виходили півтрупамі, або зовсім не виходили. Тоді Соколові зовсім виразно не хотілось жити. Була пустка, нудьга, кінець. Не хотілось навіть давнього: можливості спостерігати та кепкувати. Бгав своє голодне, струпасте тіло й каменів на цементі. Був самий як цемент. Можливо, що тоді про ніщо не думав, у період цілковитої протрації. Хотів умерти. Але з невмірущию залізного тіла краплинами вливалась у сухе нутро душі спрага життя. Чи це був промінь, що заграв знечевя зза ґрат, чи може його заніміла душа таки скорилась забагові тіла — жадобі жити, чи може ще не до краю наситив себе світом і людьми, чи може таке було призначення? — запрагнув життя. Рік вязниці — це була лише проба тіла. Ніхто не вірив, що вихиріє. Але вийшов і подався біс знає-куди, без грошей і паперів, безіменний, бездомний, безробітний.

Ця Одисея волоцюги — знов замрячений спомин, прірва. А потім два роки Чужинецької Легії, знову проба здатності оцінювати людей, панувати над ними різністю свого осуду, своєю перевагою вміти скорювати тіло і його примхи. Та проба, якої інші не видержували, була йому іграшкою. Легія була Соколові потрібна для впорядкування своїх думок.

„С п р а в а” надовго його здемобілізувала. В Легії хотів здобути знов своє вміння не диви-

тись у минуле. Від тоді як ніколи, хотілось „почати життя наново”. Минулого не було, почав жити, наче б щойно народився. Було легко покинути Легію не дослуживши до речення контракту. В Бізерті пристав до залоги корабля, що йшов ув Америку. В Нью-Йорку працював як чистильник шиб. Смішно було йти щодня на смерть: працювати підвішеним над прірвою, на сороковому поверсі: — найменший незручний рух і можна було полетіти коміть головою. Але Сокіл прямував до свого вперто й холодно. Професія чистильників була найкраще оплачувана з усіх найнужденніших, якими, як голодранець, міг займатись. За рік він уже міг покинути її. Міг одягнутись, оглянутись і приступити до професії, що його давно вабила. Гроші його ніколи не цікавили як ціль. Гроші — це лиш засіб, щоб придивлятись до людської фарси. Про ціль Сокіл уже ніколи не думав. Легко було жити з дня на день, нічим, пустою, безглуздим записуванням у пам'яті бачених облич, подій, пейзажів. Оце мабуть втомляло тепер, оце спрощене змеханізоване колишнє замишування до обсервації.

Коли вперше підійшов до зеленого стола „булю” — стало смішно. Коли загорнув перші виграні гроші — було ще смішніше. Ніякого напруження волі, про яке стільки говорять, просто спокій, безмежний спокій. І мудра логіка цифр, зустрічі сил, обчислене прискорення маси в руху — проста механіка, дитяча забава. Легко було відійти — ніколи до нічого не запалювався. Принаймні тепер. Мав свою методу, свій спосіб обчислювання ставки і мети, мав влучну руку та вірлине око.

І над усе — мав свіжу голову. До людей, яких зустрічав, до думок, які чув, до всього світу. Колись це було вроджене, потім оброблене, виплекане, а тепер обшліфоване, немов сліпучий криштал. Без помилок оцінював людей, сверлив їх наскрізь, схоплював їх вдачу та їх хиби, зустрічав і кидав їх байдуже, мов предмети. Хтось кинув колись за ним „каналія”, — він знизав раменами. Каналія — слово крихке, багатозначне, як усі слова.

Розподіл суспільства на каналії і не-каналій не витримує критики. Хто створив цей безглуздий конвенанс? Нема каналій, як нема й не-каналій, бо нема тривких критеріїв для цієї класифікації, бо нема в світі ні закону, ні моралі, ні абеткового „добра” і „зла”. Є тільки люди крихкі і тверді, є тільки кволі і сильні. А силу чи кволість міряється ступнем напруги думки, витривалости, самостійности окремих людей, що у заворушеному колі фаталізму намагаються бодай на мить найти точку опори. Ось і вся схема. Від літ Сокіл іншої не знав і щиро кепкував зі спроб створити якусь іншу.

До Європи його потягнуло торік на весні. Нехтуючи всім він поважав тільки одне: культуру. Йому подобалось іноді заходити на університетські виклади і слухати логічних висновків професора, дарма, що не все розумів; він заходив іноді на мистецьку виставу й старанно оглядав картини — його незвичайно розважало те борсання думок, та війна ідей, теорій, доктрин і чим скоріше находив він логіку в цій грі (назагал яловій за його поглядом), тим більше розважався. В Аме-

риці цього він не мав. А грати міг усюди, гроші-ж і так збирав лише для найбільш необхідного.

Коли в Ніцці найшла на нього втома, він виїхав до Парижа, хоч знав, випадково десь довідавшись, що хтось з тих є тут. Але ніколи не втікав від них. Смішно було втікати. Їх не боявся. І смерти також. Навіть не думав про неї. Але інстинктивно, вийшовши з каварні по півночі й побачивши Корбача, що тихо снував за ним автом, здригнувся. Ось коли вияснив усе, що непокоїло його цілий місяць! Ті тіні здовж мурів вулиці, що його іноді тривожили, ті відкриті й піввідкриті двері, ті люди, що іноді сідали проти нього в метрі або в автобусі й гляділи нахабно на нього, все те почуття, яке його ніколи за весь час не покидало, не лиш почуття, а певність, що хтось за ним іде, хтось на нього дивиться. І щойно тепер, коли під шоферською шапкою ледви пізнав Корбача, його бичий і червоний вид — щойно тепер збагнув у чому справа. І хоч спочатку стало моторошно, не зі страху перед смертю, ні, — а перед споминами, перед минулим, яке іноді ненавидів, вмиль оговтався. Обернувся й підійшов до Корбача, що зніяковів. Це було несподівано.

— Чого хочете, Корбач?...

— Ми цілий місяць за тобою ходимо, Соколе.

— Знаю. Чому не забете?

— Забити не тяжко. Хочемо говорити.

Сокіл глянув по ньому. Обличчя було те саме, трохи тучніше, старіше. Але що йому було по цих людях?

— Добре. Де збираєтесь?

— На Сен-Полі, у Жмирі, він має бістро на Шарлемань.

— Я прийду завтра в десять годин. Можеш їм сказати.

— Чи маєш слово? — заскрипів Корбач, — гляди — знайдемо всюди.

В очах ковзнувся лиховісний вогник. Сокіл знав, що ледви стримує себе, щоб говорити спокійно.

— Мені все одно — сказав Сокіл і відійшов.

Але чув, що Корбачеве авто йшло тихо за ним. Це було напередодні.

IV.

Авто спинилось. Шофер показав своє бай-дуже, жовтаве обличчя — було неголене, мабуть боліли його зуби: „Котре число?” Сокіл пробудився, прийшов звідкись із далека. „Це Пігаль?” Шофер кивнув головою. „Я тут вийду, добре, що ви спинились”. Заплатив. Шофер, не дивлячись, торкнув рукою дашок шапки. Сокіл спроквола вмішався в юрбу. Знав, що за ним ідуть. Мабуть уже давно спинили авто. „А все-ж тяжко в Парижі стежити за кимсь — подумав Сокіл — кватш...”

Голосно ляснув язиком, аж мимохідці обернулись і оглядали цього високого, вищого від усіх на цілу голову масивного чоловіка.

Перейшов вулицю й подався серединою тінистих, півтемних бульварів. Ішов без мети. Здовж бульварів тягнулись безконечним рядом буди шту-

карів, звіринців, стрільниць. В них било світло від тротуарів, з написів над крамницями, від крил вогнистого вітряка, що невгавно крутився. Каруселя скрипіла й вертілась під мелянхолійну музику. Десь показували змию, сонну й вередливу, десь накликували до стрільниці й лютерії, до міряння сили. Сокіл спинився біля однієї іграшки: по блискучій площі невеликого загородження сновигали й гуділи мов хрущі, човники. Їх водив електричний струм. Люди, що сиділи в човниках намагались спрямувати свій човник на удар із другим. Це й була вся забава. Жінки навіжено верещали, чоловіки сміялись. Багато дивилось — сині жовніри, мурини, хлопчаки. А над усім стояло скигління музики й одноманітний гуд динамо.

„Кватш...” знов вирвалось Соколові, „що заприємність так безглуздо проводити час?” Перебився через юрбу і зайшов у першу каварню, що трапилась праворуч. Була глітна й яскрава. Мурини з червоними хустами на карках вигравали на банджо й шкірили снігові зуби. Сокіл глянув понад їхні голови на годинник — була девята і чверть. **Не хотілось бути всередині** — все до млости докучало. Банджо, селединові аперитиви і зуби муринів. Вийшов на терасу, сів біля розжареної печі. Було тепло й захисно. Видно було цілу вулицю — вогнистого, дикого полоза, що пружився в обіймах темряви, вигинав своє пристрасне й слизьке тіло. Іти чи ні? Це двоїло свідомість. Після того, коли вперше сьогодні подумав про смерть, відчув, що щось волохате кімшиться у далекому закарпелку мізку й непокоїть все єство. Втягнув багато

повітря. А все-ж життя надить. І ця вулиця і ці нудні мурини з вишкіреними зубами. Міг увійти знов у каварню, вийти другими дверима і щезнути в чорному заулку. А там до дому — забрати речі й на двірець. Відіхати кудинебудь, першим поїздом. Так шепотів той волохатий клубок. Але все, що було поза ним — дуже й безоглядне бурилось, штовхало йти вперед, на смерть, на життя, на перемогу. Воно завжди було його, Соколове, з ніким неділене.

Пощо-ж приїздив у Париж, коли знав, що їх зустріне? Чув від когось, уже давно, здається в Відні, що Жмиря тримає бістро, а Корбач став шофером. Колись у часописі найшов статтю Бортича. Про інших не знав, мабуть розсипались по цілому світу. Але й ці чотири були варті його. Хотілось як завжди погратись із вогнем. Всі ті роки були нудні. Ніде не зустрічав опору, перемагав відразу, ніхто йому не протиставився. А тут чатували на нього.

Тераса пустувала. На ній був тільки Сокіл і на один столик далі — панночка з карміновими устами пила бруднозелений напій. Миле сотворіння в чорнім капелюшку з оченятами кицьки.

— Ми сумні?

Ця банальна, наївна зачіпка виштовхнула його з задуми. Стрепенувся.

— Чому?

— А таки так.

— Ніякого „таки так”. Все йде добре.

Говорив по французьки правильно, але з твердим чужоземним акцентом. Панночка прищулила око й пустила струмок диму.

— Англієць?

— Ні.

— Німець?

— Ні.

— Американець?

— Ні.

— То хто-ж, мій Боже?

— Латвієць.

— Що за латвієць? Де той край?

— На півночі.

— Десь біля Болгарії.

— Більше-менше.

Кіточка засміялась. Вона кепсько визнавалась у географії, але звук назв далеких і невідомих країн її бавив. Засміявся й Сокіл. Так дивились одне на одного, прищуливши очі. Вона сиділа, схожа і на лилика і на нетлю, в капелюсі з чорними віхтями, що нагадували крила і вуха. Була оксамитна, тендітна, рафінована. Курила довго затягаючись і обсервувала цього великого й кремезного чоловіка. Цікавив її. А він зняв капелюх і поклав його біля себе на порожнє крісло. В русяве, гарно зачесане волосся врізалась згоїна.

— Що це таке?

— Тигрів пазур.

Сокіл надпив з чарки й погладив долонею мармур миршавого столика. Нетля підняла брови. Вони були намальовані вузьенькою смужкою.

— Тигрів пазур? Це неймовірно. І де він тебе так цапнув?

— Там, де водяться тигри, лялю. Африка, Азія...

Вона ще недовірливо хитнула чорними віхами. Людина зі шрамом від тигрового кігтя її інтригувала. А може просто, забивала час? Що вадить їй розмовляти з цим чвалаєм, коли нічого цікавішого не було? А може з того щось було б? Він, здавалось, мав гроші. Тільки мав щось в обличчі. Крім того так мало говорив, два-три слова, не більше.

— А як ти називаєшся?

— Метелик Клер.

— З монмартрських метеликів?

— Так, коли хочеш...

Вона вже байдуже дивилась перед себе, на вулицю. А Сокіл відкинувся у кріслі — йому чомусь захотілось говорити. На нього находило дивне почуття, якогось іскрястого підему, так, якби трохи-трохи захмелів. Це бувало завжди перод грою.

— Метелик-Клер, це поетична назва. Хто так назвав тебе, кіточко?

— Я сама себе так називаю. Може я й поетка. Автім (докинула байдуже) — це все дурниці...

„Кватш"... — подумав чомусь Сокіл.

— І поезія дурниці. Того ніколи не буває, щоб люди говорили римами. Хіба дітвора. А ще такі дурниці: „вино співає у шклянці” — десь я читала. Хіба вино може співати у шклянці?

— Все на світі дурниці, Метелику-Клер, сказав Сокіл, нічого не можна брати поважно. Але поезія прикрашує. Замість сказати просто: „вино шумує (припустім, — бо переважно наші дешеві вина не шумують) у склянці”, люди говорять, що вино „співає”. Кому то шкодить? Дитяча забава, кватш. А ти мила, кіточко...

Їй здалось, що він зробив маленький рух у її бік. Але була вирафінована, і він їй подобався все менше.

— Дай спокій. Ти не добрий до жінок. Для тебе жінка, а цей папірець на бруку — одно. Я таких не люблю.

— Це такі люди мого краю.

— В кожному краю є чоловіки й жінки. І любов усюди однакова.

— Хіба любов за гроші любов?

— Гадаєш? Ти того не знав — є любов без грошей — нелюбов, а є любов за гроші — любов.

Почала малювати уста. Певно збиралась відлетіти. Байдуже було їй до нього, але ще хотіла щось спитати.

— Тобі тяжить щось. Зрештою в нашому житті всім тяжить. Любов? Гроші?...

— Нічогісенько. Просто — втома. А ти любиш філософувати, лялю.

— Це життя, не філософія. Який твій фах?

— Вгадай. Це весело.

— Справді. Іноді буває весело. Починаємо. Журналіст?

— Борони Боже.

— Маляр?

— Ані в гадці.

— Кіновець?

— Ніколи.

Мала задумалась. Скоса зиркнула на нього.

— Фі-нан-сіст?

— Та де!

Сокіл трясся від дебелого, беззвучного реготу.

— Комуніст?

Сокіл хитнув головою. Заходився від скритого сміху. Запропонував їй цигарку з гарної срібної папіросниці. На ній був слід від зірваної монограми. Колись він виграв її від якогось барона.

Мала покрутила головою, зідхнула. Не вгадає — це важко.

— Боксер — кинув Сокіл змагаючись зо сміхом.

— Чиж би?

— Справді.

Було весело. Дуже весело. Сокіл казав дати два келихи шампану. Пилю мовчки. Келихи зі співним вином мигтіли кришталево. Сокіл показав на них — „співає вино”. Дивились одне на одного. Кіточка присилувала себе до тієї людини.

— Я — Тіль, сказав Сокіл, не той Тіль, а другий. Але я буду більший за Тіля. У ваших людей — кров рідка, не кров, а рідота, стареча рідота. Ми вас тому побемо, бо ми молода кров. Ми ваша молодість. Ми знаємо ціну крові. Ми любимо кров. Ось так. У Нью-Йорку я виступав на рінгах світової слави. Я бився з муринами, з метисами, з латинцями та англьо-саксами. Я бив їх усіх, але

це не було найважливіше. „Нок-авт” — це зеро. Коли я бачив кров — тоді я чув себе чемпом. А моєї крові ніхто не бачив. Її не так легко побачити.

— Та кинь — зморщилась кіточка — кров — огида. Не зношу крові.

— Говорім про друге.

Сокіл замовив ще два келихи.

— Ти надаремно мене не любиш. Я знаю. Ви всі не любите нас, маєте нас за ніщо, за нижчу расу. „Метек”, але є „метек” і „метек”. Тих других ви не знаєте. То орда й навала.

— Боші?

— Боші — дурниця. Ці — наші зметуть бошів і всіх. 180 мільонів і 400 мільонів — 600 мільонів навали! Це гірше. Треба перейти через кров, щоб це збагнути. От як вихор — знаєш? Є люди для яких єдина правда — убивство. Мають рацію. Світ за малий — людям за тісно. Нащо всякій комахні жити? Хай живуть тільки міцніші. Але це не люди вашої раси. Це — ми...

Клер-Метелик відсахнулась від нього знову.

— Дай спокій. Говорім про щось інше. Є цікавіші речі.

Сокіл обернув нараз грубий карк і глянув крізь шкляні двері у середину каварні — на годинник. Була рівно десята. Сірий волохатий клубок у закапелку мізку заворушився знов. „Все одно я піду”, подумав Сокіл і вмить все зникло. Стало легко й ясно. В кишені лежав бравнінг сторожким тягарем. Після вина Сокіл став міцний і свіжий,

шкода було, що стратив стільки часу на дурниці. Жваво підвівся й покликав кельнера.

Мала здивувалась.

— Прощай, Клер-Метелику.

— Ти йдеш, любчику?

— Йду — шерстко сказав Сокіл — іду сам. Маю зустріч. Не люблю спізнятись.

— Вже й так пізно.

— Там мене почекають.

Вона сердито відвернулась. Сокіл забув про неї. Йшов у каварню спокійною ходою. Всі дивились на нього. Мав особливий, святошний вираз лица. І ця згоїна звертала увагу. Купив цигарок і не взяв решти з десяти франків. Продавчиня гукнула на нього, але не обернувся. Стояв на тротуарі. Його минала юрба. Мимохіть запам'ятав продовгасте лице якогось смаглявого типа — „італієць чи еспанець”. Все одно. Старанно застібав пальто. Між іншим помітив, що Клер-Метелик розмовляє вже з якимсь підстаркуватим, вусатим паном. „Нащо я сказав їй, що я латвієць, боксер. Дурниці. Кватш. Автім усе життя — кватш. Таксі!” — крикнув у темінь.

ПОГЛЯД У МИНУЛЕ

I.

День був святошний як провісна любов. Може любов узагалі, це день — золотий і рахманний, може любов це ясність свіжого ранку, що розцвите потім гарячим півднем — після нього день іде до схилу і вечірня любов — мана. Але в підсонні нічого не можна було вгадати: над портом і його великим містом плила рожевава ясність. В рейді, як іграшки, стояли панцирники, ціла ескадра готова до виходу в повне море. За Коси Бейгуз, на східню затоку (їх у порті було п'ять) висовувалась на море довга смужка диму — там ішли учбові кораблики, торпедовці й канонерки старого типу, подібні до розіграних снігариків. За Косою Бейгуз, за білим струнким маяком був воєнний спуск і доки.

А тут вода стояла тиха, зелена як на ланах яр. Тільки вартові катерики залишали за собою на брижі срібло піни. Тут дрімали на синьому небі майстерним павутинням биркі елеватори й лебідки. Кипоть як тоненька сітка заволокала ледви-ледви помітну димчату гору, де в садах білили доми відпочинку, санаторії, вілли. Щогляний ліс заступав вид на море. Травлери, джонки, галівники рах-

манно спали на якорях. Скволілі, снастю нагодували кістяки птахів без льоту, без віддиху, завмерлі, тільки коли вітер злегка вимахував узбережжям, коливались стиха, пробували зірватись, але торок моля, що далеко забігав у море стрілою рукавця, цупко їх тримав.

Цей порт був — владою на Сході.

Якась людина (це був Дубецький), лінивою моряцькою ходою вийшла зза сірої громади будинків збіжового зсипу і подалась до мольо, обминаючи недбало громадки рибалок, вантажників, морців торговельного порту. Над мольом, куди прибув тяжкий галівник до розвантажування й так завмер на скрипі якорів із вчорашнього дня, людина спинилась. Сперлась на поруччя й дивилась на сиву брижу. У тремтливій воді відбивалась вона, голови тих, що були біля неї над поруччям, як горобці на гилці, й над ними почвари елеваторів, мов розсохаті, посохлі дуби. Дубецький дивився в море — там між кістяками птахів-суден була його молодість, його дружба з життям. Може нині це для нього вже був цвинтар. Остаточо його нічого не штовхало до якогось перелому в житті. Все могло бути як досі: життя є добре і статочне немов погідне море. Але лице Дубецького було заклопотане одною думкою. Вона була, здавалось, така докучлива, що доки її не розв'язав, доти не мав спокою. Але, коли його хтось легко клепнув по раменах ззаду, обернувся й обличчя було — маска. То був Сокіл.

— Як справи, старий?...

Не ждучи, сперся як і він на поруччя й дивився в море, на панцирники, що їх показала галлявинка відкритого неба й моря: тільки тихо-тихо совгався катер. Дивились обидва пильно зором морських людей.

— Ціла справа це швидкість — говорив стиха Сокіл — (збоку видавалось, що говорять про звичайні речі), кашкет зісунув на зад голоної голови — місяць, тиждень, післязавтра. Я сказав завтра і ані один день менше. Негайно.

— Вже все на негайно?

— Все.

Небо було тяжке, тяжке з линтварями хмарин. І Цюпакові, коли почув, що все готове на негайно, стало мимоволі моторошно, неспокійно. Від тієї тиші, від сонця, від спокою важкого неба.

— То правда — позіхнув він — вагатись безумовно нема чого. А там усе залагоджено.

— Все.

— А де Бортич?

— Бортич відіхав сьогодні вранці. Йому тут не треба бути.

Він зчімхнув у море попіл із цигарки. Говорив байдуже, ліниво. Їм усім була притаманна лінива, байдужа мова, немов знехотя. Але у відгомоні кожного речення, киненого тут на море відбивалась нотка, неподібна до інших. Може за прості слова так заякорювався химерний метал якийсь скритого глузду, сильного як удар. Зрештою не вони це думали про повстання, а повстання само жило в них.

— Прощай, — знечевя сказав Сокіл — жди тут.

— Добре. Без значіння.

Він дивився вслід Соколові. Масивна людина йшла неспішаючи, нога за ногою. Немов хотіла проволікти в нескінченність хвилини, секунди. Дубецький уявив собі її обличчя — не міг уявити, хоч бачив його пів хвилини тому. Тільки напружившись уявив: було гладке, сіраве, з рівними рисами, глумливо усмінене. Не дивно, що Дубецький не уявляв собі його зразу — він звик, як кожна вперта маленька людина, якій у голову заскочила назавжди якась ідея жити тільки загальними, абстрактними поняттями. Люди, з якими зустрічався, це були лиш відблиски тих понять, без тілесної оболони, без особистости. Істнувала загальна схема, на якій усі порушувались як урухомлені крапки; з них Сокіл — наймудріша крапка.

А Сокіл ішовши марив. Марив справді, наяву, трохи тільки посміхнувшись і прищуливши очі. Це могла бути найнеймовірніша історія його життя, нікому ще не розповіджена. І тяжко було б її розповісти, якби сам захотів. Він, що звик укладати обрис кожної думки, кожне поняття в заздалегідь одведене місце — десь у закапелку мізку, не міг би найти місця для цієї історії у своїй свідомості. Вона розгорнулась, викільчила й розцвила як квітний келих несподівано для себе й для нього. Тільки таке порівняння насувалось само собою. Та жінка приносила з собою запах дивного чуда розквітлої рослини, чуда, що його одного не міг збагнути якслід, бо все інше було виясняльне,

просто як день. В тому почутті було щось примітивно погоже (тяжко було вимовити навіть у думці банальне слово „щастя”), але воно як промінь вдиралось у брилу його нутра і заливало світлом — це було як зустріч уст із устами. Єдина річ, яка в той мент була для нього майже таксамо фізіологічно виразна та чітка як поняття смерти.

Він ішов поуз святошних людей: моряки й відпустковці в білих одягах, панянки з ракетами, купальники в темних окулярах або з целюльовими дашками від сонця на вигорілому чолі, вантажники у пругастих сорочках з залізними м'язами дебелих рамен — все це штовхалось, сміялось, спішило туди, де музика, в садок на хрещату терасу надморського клубу. І ніхто з них не міг, напевно не посмів би подумати про те, що несе ця кремезна людина у своєму дивному усміху. А він ніс мрії і смерть. Було ніяково самому. Сокіл звернув до садку — рінь заспівала під ногами. Назустріч широко сміялись молодики. Він ішов далі по широкій алеї з зеленими лавками і китягами жіночих суконь — червоними, жовтогарячими, білими. Було трохи грубо, але весело. Зпоза густої горизонтальної зелені дерев лилось сонце бистрінню золотої повіді. А музика стала настирлива, криклива як вахляр з різноманітного піря. Вона холодила алеї. В великій білій альтані танцювали.

Просто на лавці, з боку головної алеї Сокіл побачив Ольгу, Брея, Жмирю. Герус, брат Ольги стояв перед ними в білій сорочці і білих штанах, з тим самим дашком на чолі. Вони живо говорили. І лиш Ольга сиділа насторожена, мовчазна, якби

з іншого світу. Сокіл подумав, що вона молиться. Але то була лиш омана. Вона силкувалась бути спокійна. І не могла. Не могла, бо то була звичайна жінка, здорова сестра й мати, дружина. „Нащо було її ввязувати в цю справу?“, подумав Сокіл, — „щоб це лиш добре скінчилось“. Він її бачив удома: вона була жінкою Саенка, флегматичного хеміка в окулярах, у них була чудесна дівчинка, що гралась зрання в садку, бо й Саенко та Ольга ішли до лябораторії інституту. Їм зовсім не була потрібна справа, але що можна було вдіяти, коли справа (як і у всіх) жила в них. І то було грізне, бо чим ставала якась менша, дрібніша справа в порівнянні з тією великою, якої сили не подолали опанувати? Просто іграшкою.

Сокіл відчував, що вдерся в Ольжине існування невтрапно, як неспокійний вітер. Але життя завжди брав нахабністю, ніколи не гамував її. Тільки тут погамував, зібгав у собі, залишив для ілюзії — однісенької, яка колинебудь була в нього. Напевно безглуздям було ощаджувати — особливо, коли кожний день був непевний. Але може саме у тому таїлась насолода — роздратовувати себе та примху карбами льогіки. Це прийшло з того, що вперше він почав дивитись на жінку як на людське ество.

— Чи не забагато нас? — Підійшов посміхаючись як ледар-відпустковець.

— Ніхто не звертає уваги — таксамо майстерно посміхнувся Герус — там коло альтани є Апостол, Дмитрюк, Корбач...

— А Саенко?

— Він на місці — останні приготування.

— Добре. Це весело так ось тут — усім товариством.

— Я шалію за веселим товариством — грубо зареготався Брей — але добре булоб, щоб ми всі тепер були на морі, на моєму учбовику.

(Він мав нашивки поручника фльоти).

— Не шкодить. А як ваш дружень? — Сокіл звернувся заклопотано до Ольги, що сиділа непо-рушно, наче сонна. Вона нічого не відповіла.

— Я пропоную оранжаду на терасі — сказав Брей. Сокіл глянув на нього, — помітив його щойно тепер. Він колись старанно вивчав кожного. Здавалось, кожна людина це індивідуальність. Але в тракті знайомства індивідуальність зникала, немов мідія в шкаралущі. Ті люди потратили голови, роздвоїлись — говорили, ходили, сміялись не вони, а їх тіні, вони самі стали безіменними, безобличними, з вертепу, подібними одна на одну, їх рухи були вривчасті, нескладні, механічні. Але Сокіл роздумуючи, входив у сферу, що його не цікавила; поверховне аналізування заводило його в нудьгу.

— Підемо.

Ішли й говорили про звичайні речі. Може це було потрібне як опій. Дивна річ — давніше справа була як опій проти буденної нудьги. Нині навпаки. Може лише Дубецький, Корбач, Бик не потребували цього; у них справа зросталась з фізичною оболонною людини. Вони дивились на життя простіше.

— Про що думаєте? — спитав Сокіл Ольгу.

— Про „потім...” а більше про доньку.

Вона оживилась і розповідала докладно про дівчинку, що десь бавилась у садку із дітьми. „Діти це зайве” — суворо подумав Сокіл, „вони забирають частину ества, нівечать індивідуальність. І справа конечности перевтілення в черговій генерації — теж дурниці...” Але слухав з увагою. Та жінка розповідала про примхи малої істотки. Але дивно — (мабуть це був максимальний ступінь напруження чи навіть визволення), вона могла говорити про неї спокійно, як про зовсім чужу, далеку їй особу. Це виглядало іноді на афектацію. Сокіл не міг повірити в таке цілковите збайдужіння, воно було занадто жорстоке. Але мимохіть тішився. „Може з тим їй легше буде вмирати. Взагалі смерть — дурниці. Це як холодний захід сонця над урвищем. Якби тільки безболісно, може єдина ласка для тієї жінки. Вона заслужила на це”.

Потім перейшли до розмови про експерименти в лябораторії. Ольга знов оживилась — це її займало в рівній мірі як дитина. Ішло про якесь нове розгортання таблиці Менделєєва. Вони з чоловіком працювали над тим уже пів року і щойно вчора показали деякі висліди. Завтра неодмінно треба перевірити деякі обрахунки. Але, сказавши це, зашарілась: „Завтра, якщо буде все гаразд...” Фатальність дня нависла шерстким шестокрилом. „Шкода її”, подумав Сокіл і сказав голосно: Завтра напевне все буде гаразд. — Але сам мало в це вірив.

— Скільки ще часу? — спитав хтось.

Глянули на годинник. Одинацята. Ще залишалося сорок п'ять хвилин. Сокола це вирвало із задуми. Час був суворіший за маріння, за метикування про людину. До чого це було? Тільки залишки чогось далекого як дим, що тремтливо повис на обрію. І яке йому діло до маленького життя цих усіх людей, до їх нікчемних справ: до їх дітей, до їх посад, до їх досвідів і клопотів? Відігнав від себе настирливу хмаринку. Глянув по лагідній, сіравій тафлі затоки. Кораблики стояли далеко, як іграшкові окунці на привязі.

Ті пили оранжаду й сміялись. Ольга також за ними сміялась, немов із заплющеними очима. А коли хмаринка приралювала чоло, то це був тваринний жах. Це був жах звірка, що оглядався за своїм дуплом, за своєю норкою, що залишилась у хащі.

Жмиря зняв кашкет і ліниво гладив себе по голеній як куля голові. Це був калмук, хитрий і мовчазний. Соколові здавалось, що Жмиря всіх їх має за ніщо, вони не були для нього люди на тлі справи. Сокіл знав, що цю людину міг залишити тут, чи деінде сказавши — „Сиди”. І він сидів би до скону, так як сидів колись на стежі, в громадянську війну під Царицином, куди посилав його Сокіл. Він сидів при скорострілі сам і кам'янів від браку набоїв, від голоду й морозу, але не рухався. Це була впертість до ідіотизму, одна з форм тієї одержимості, що була у всіх, у кожного інша. До речі — Сокіл виписав його сюди з Москви, зі Східного Інституту — Жмиря лагодився на Схід, до Китаю чи до Індії. І він міг би там закліматизуватись. Брей — був ракло. Його Сокіл підобрав теж

у одному з рейдів бездомного і розбещеного, шкідливого та кусливого, як зміюку. Здається, тоді навіть він і вкусив Сокола за руку. Треба було багато енергії, щоб цього покруча вчинити рахманним і він пішов за бригадою песям, дістав у руки кріс і бешкетував на заставах у сині ранки на Кубані. А потім Сокіл побачив його у курсантському кашкеті Ракло хотів жити як людина, ракло здобув на це право. В перший мент, коли Сокіл починав із ним розмову, хотів його задавити, зовсім природно: Сокіл мав забрати йому життя й повернути його назад у раклівське непевне існування. Він важив навіть, чи піти покликати кого слід? Сокіл приходив як привид, як змора. Але він нікому нічого не сказав. Це була Соколова проба для багатьох: залишати свою адресу, залишати повну можливість знищити його. Кожної хвилини він на те був готовий, але годі — така була ставка і гра. І Брей програв зрештою як багато інших, як Корбач, як Дубецький. Вони занадто добре знали Сокола. Від нього починалось життя — від його строгої постаті на коні, що зявлялась колись на тлі заграви у фабричнім посьолку, під Царицином, під Перекопом, під Львовом, край мосту, що вибухав, у шаленій атаці у розправі з ворогом.

Це була легенда, яку годі було забути. І у всіх їх — легенда починала життя. Сокіл персоніфікував справу визволення, чи просто — наступ. І коли він з'являвся в їх житті вдруге — тяжко було перечити йому. А може інакше — це все ще діяла легенда. Один тільки Герус — наймолодший, Соколові вірив найменше. Мав іноді блиск в очах, що

нагадував неспокій. Але це був уже чад. Ольга, її чоловік, а за ними і Герус прийшли до справи самі — справа ожила в них, забуяла несподівано, якби з зерна, закиненого вітром, що перелітав іздалека перелогом. І потім, коли зерно закілчило, тоді треба було лиш якоїсь іскри, яка запалила б у блідих, але правильних як математична формула прожиллях кров.

Тоді приходив Сокіл. Він мав чортівський хист перекидати в дійсність кожну теорію, найбільш утопійну. Коли він їм це сказав — зжахнулись.

— Скільки ще?

— Десять хвилин.

Це всі чули вже в тумані, звідкись іздалека, дуже здалека. Брей розважався, увесь час розповідав про вчорашні картографічні поміри примор'я, про спуск водолазів на дно. Ольгу навіть цікавила ця зелена візія небуття й забуття, це морське дно з почварними рослинами, плоскими скатами, шклистими раками, чудернацькими камбулами, мідіями й мушлями, де таїться душа моря. Жмиря жмурився й тихо муркотів. Йому було все одно — він тільки споглядав іноді на Сокола: що робити далі? Він коливався злегка у такт своєї простої пісеньки і Сокіл подумав, що з такими тихими й нещадними людьми він перейшов би увесь світ. Жмиря пропонував Соколові, що він сам увійде туди — до складів, де детонатор. „Але це смерть” — сказав йому Сокіл. „Дурниця”. Сокіл не дав йому наказу йти туди — Саєнкова конструкція була зовсім задовільна й вірна. Можна було слідкувати за

її рухом з хронометром у руці. Саєнко був першорядний інтелект. Інтелект холодив жагу, в цьому було щось лиховісне, непереможне.

— Скільки ще?

— Три хвилини.

Вони підвелись, усі раптово, без порозуміння; здалека до них ішли Апостол, Дмитрик і Корбач. Сокіл зморщився — Апостола він не любив. Він чув, що з цією людиною матиме колись притичину. Він йому ніколи не вірив. Апостол ішов, продираючись через юрбу, згорблений, худерлявий, з гливим лицем, щипаючи рідку борідку, сміючись тільки сірими очима. Був страшенно худий — не то аскет, не то сухітник. Сяяв.

Музика на мить ушухла, мимохідці чомусь йшли мовчки. Тільки чути було шорх піску.

— Ольго, — промовив Сокіл різко, — ідіть до дому й чекайте. Тут залишатись уже нема чого.

Вона підняла на нього очі.

— Чи не краще коли лишусь тут?

— Ні, тут буде неспокійно. Саєнко напевно вже дома.

Вона розплющила очі. Була зовсім квола, без волі. Жмиря скося дивився на неї й докірливо на Сокола, мовляв: „Нащо здалася та баба?” Сокіл усміхнувся. Тримав годинник у руці. Апостол підійшов зовсім близько. І Сокіл бачив крізь нього — сяйво дня, моря, блакитного неба.

— Нема ні хвилини часу. За нами йдуть.

— Так — протяжно сказав Сокіл і оглянувся.

Але в ту мить здалось, що овид моря блиснув і заломався, а іграшковий, тендітний мов коронка,

будинок санаторії на горі захитався поміж соснами. Хитнулись леви на схилах білих, осліпливих від сонця сходів. Щось далеко, в доках, вирвалось, викинуло чорний стовп диму, пилу та гулу, глухого як голос землі. Сокіл спочатку нічого не бачив. Це були тільки чорні удари, три великі, а потім малі, все менші, невтрапні. „На землю, на землю!” — закричав Брей. Хтось зправа взметнувся — лаявся, жінка у червоній хустці в костюмі змагунки заголосила. Хтось брутально відштовхнув Сокола — і він помітив лише відзнаки залізничника (молоточок і джаган). Моряки бігли відщібаючи кобури з револьверами. Але ніхто нічого не знав. Це був лише стогін, глухий, похмурий стогін і поміж деревами немов утікаючи від нього бігли низько клуби чорних димів. Нікого зі знайомих коло Сокола вже не було. Він підвівся відчищуючи коліна зі зернят піску та камінців. „Що сталося?” спокійно спитав міліціонера, що біг повз нього у білій сорочці в білому кашкеті, з червоним шнуром, з почорнілим лицем. „Арсенал експльодував, — крикнув він — громадяни — спокійно, доки горять...”

Сокіл запалив цигарку. Ззаду була чорна, тупа смерть.

II.

Доки в ізолятці, в цій цементовій сакві, було темно, Апостолові було легше. Відчував тільки фізіологічно себе — свій біль. Біль охоплював усе єство, обсотував його тисячами смоктальців, що у темряві змійно іскрились і допавши тіла скаву-

ліли від тваринної насолоди. Легко було мучити це кволе, кістясте тіло. Воно переполовилось: голова гуділа від болю, хотілось іноді крикнути. Цей біль голови приходив здалека, по кожній перевтомі (його Апостол боявся все життя), підкрадався, на мягких, нечутних лапах, підступав і сідав на голову, щоб її шматувати. Тоді можна було сподіватись від голови найбільш шалених учинків, але тіло було безвладне: таке немічне, що весь шал міг кублитись тільки в свідомості — це було ще гірше. Тоді Апостол хотів умерти. Але, коли почали світити, коли в куті зависла миршава лямпка, що дивилась серед пільми мерклою й мертвою зіркою — ставало ще гірше. Пільма не давала координувати думок у логічний ланцюг, вони ширяли у ній полум'яними скравками немов химородні птахи.

Йому снився спочатку батьківський дім: глуха попівська садиба на Поліссі. І якби хотів вияснити сьогодні те, що так настирливо домагалось пояснення, мусів би вернутись назад туди — в те темне село, в глуху садибу. Коли стояла осіння ніч — хотілось плакати: шуміли сосни, ридала мряковина над багнами, розбігались шляхи і брила тиха чорна ніч. Там засіла в свідомості раз назавжди нудьга. Взявся шукати правди. Душа хапалась усього; вірив у душу, у перемогу правди... І тоді пішло все так, як хотів. Не даремно мати, значно пізніше, коли вони зустрілись раз на Мінському двірці, попестила його кучері й сказала: „Бідний мій сину, бунтарський сину... все йде так, як ти хотів. Ти сам собі ускладнив життя...”

Бог — це був з діда-прадіда жмут правди. Подався служити Йому, але в останніх клясах семінарії заломався, зогидив собі зверхні форми обряду. Бог існував — ніколи, ніодної хвилини не міг Його заперечити, але ніхто його віри не розумів. „Бували випадки, говорив йому один чернець, що й атеїсти „вірять” у Бога...”

Узяв Святе Письмо й пішов на Полісся. Так повстала нова секта: шукальників. Чого шукали? — Правди Невидного. Треба було найти Його правду. Може вона зовсім у звичайних справах і річах, може у людині самій. Апокаліпса змінила нутро людини, збурила всі права сучасности, всі цінности. Хаос. І як визнатись, що в людині Правда, а що — гріх? Вивчав людину. Хотів докопатись до субстанції схованої за тисячами оболон. Всі вони були несутні: в теперішню пору недовіря, ненависти, вбивства, людина крилась за ними. Як розяснювати Святе Письмо? Один рядок говорив проти революційного ладу життя, другий накликав до збурення системи, що існує. Адже „хто не працює — той і права не має на їжу”, аджеж на землю „меч” принесено не мир — і з другого боку така компромісовість: „Цісарю цісареве, Богові боже”. От де було безліч незбагненного. Треба було другого приходу Месії. Треба було, щоб знов прийшов Він і пояснив свої слова, давні, а може й проказав зовсім нові.

Страждання шукальників були щирі. Але Апостолові з ними не було що робити. Він бачив, що їх пасивність, їх „шукальність” уба бунтарський первень, веде до споглядальної Нірвани. Він

покинув „ради” і „зборища”, залишивши заступника — товстенького млинаря з містечка й пішов далі — Месія був не тут, між цими людьми. Сліди Месії були в партії — дивний парадокс сучасної доби! Апостол узброївся в історичний матеріалізм, в формули доктрини — нічого не було легшого, коли треба досягнути мету. Він припускав, що й більшість ставиться таксамо до доктрини, як і він — в душі кепкують з її дитячо-маніяцької пустоти. Але за формулами були люди — живі люди сучасності. Апостол пішов до них. Інші підозрювали кар'єризм, але це не було таке просте. Апостол вірив. Він ішов, закриваючи очі на все, він палив за собою всі мости. Це була тверда й твереза голова. Його не можна було зловити на нічому, своє походження, богословські студії й сектанство він замівав за собою геть. Він не спинявся ніколи — ішов, куди його посилали, ішов сам, не числячись із нічиєю волею, навіть і зі своєю. Мета була більша за все. По щаблях партійної єрархії дорога була забезпечена — його помічали й оцінювали. Але де була людина? Чи в партійному бюрократі, мірноті, що повзала й увихалась вючи своє кубельце земного щастя, що мала непереможну волю знайти спокій і довілля для свого метушливого „я” в крутіжні машини? Це був єдиний панівний тип у партії. Все інше було поза нею, розсипалось по всій країні й таїло свої думи скритої, недовірливої людини. Бо час героїзму минув давно, за офіційний героїзм оголошено „будівництво” (себто виконування пляну мірнотами) — а може, може героїзм крився також і в цих підземних людях, що

ходили й думали як усі — проте думали інакше. Це всі знали — однак машини до читання думок ще не найдено.

Коли Апостол відкрив ество партії і всієї її творчости в пересічному бюрократі, настав великий вилім. Простіше — порожнеча. Це було ще гірше від сектанства. Там була деяка душевна простота, навіть невинність. У партії був просто цинізм. Люди нахабно пнялись угору, щоб давити інших, ліквідували один другого, навіть себе самих ліквідували з баранячим, тупим цинізмом. І Апостол сам спостерігав у себе цинізм, з яким крив свої думки. Тут уже не було ні крихти божественного. Тут була земна черва, що борсалась. І Апостол покинув партію, таксамо як кинув богословію та сектантів. Але кинути так, задля своєї примхи — не було легко. Партія цупко тримала апаратчика. Звідси не виходять живими, лінія на все життя. Партія не терпить вільнодумства. Апостол іноді не вмів сховати думок. Його оточили павутинням інтриги, підглядкування, невсипущого дозору, він не міг рушитись; чекали тільки відповідної хвилини, щоб його зліквідувати. Він був у пастці раніше, ніж задумав з усіма зірвати. Він ходив по кімнаті, метався як звір, починав думати тільки про рятування шкіри; його місяці-дні були полічені. Його сон став короткий як на війні.

А тоді прийшов як сатана по його душу Сокіл. Це була спокуса понад людські сили — Сокіл втілювався в найпривабливіший символ помсти й обнови... З ним приходив і Жозеф де Местр і Карляйль і Фіхте, Ніцше, Шопенгавер. Він ніс фа-

натичний вогонь о б н о в и. Сокіл здолав розкрити перед ним суть тієї раси-орди, що була довкола них, її тисячелітню дорогу життя й слави — це були маріння очайдушні, але вони могли поставити людину на ноги.

Тільки одно: Сокіл був чекіст. Щоб повірити таким людям треба було вложити палець у живу рану. Апостол її домагався. Останнє слово було за ним: він хотів матеріялізованої мрії. „Але ви не маєте що втратити — шепотів Сокіл — ви звідси не вийдете й так, а коли вийдете, то ваша дорога скінчена. Ви — вмерши, не знайдете л ю д и н и. Аджеж це суттєвіше для вас понад нісенітну смерть?” Це було льогічне як день, що наставав. І кожний той день зближав Апостола до кінця. А проте не хотілось чергового розчарування — це його зломило б зовсім. Вони розійшлись. Апостол чекав з дня на день неблаганної гостини командора. Йдучи заулком він оглядався, чи не стріляє йому хтось у потилицю. Пощо його щадили? Чи призибували матеріяли для показового процесу — „упадочника”, чи забули, чи просто він для них уже не був шкідливий? Це було найгрізніше. Волів уже кулю в заулку. А Сокіл чекав. Йому треба було, щоб Апостол сам прийшов до нього. Сокіл умів оцінювати людей з першого погляду. Цей заломаний, причинний, юродивий, мав те, що пробираючи кожний раз нову, іноді зовсім протилежну шату доктрини, ідеї, чи теорії, вмів запалюватись як улітку сухий степ. Він не помилився — чекання це була найкраща метода. Апостол сам прийшов до нього. Це було напередодні наказу про арешт —

Сокіл знав про це. Того вечора треба було його перекинути на інший терен. Апостол виїхав осяяний і приїхав на світанку: осьде він побачив людей такими, як у героїчну, первісну епоху громадянської війни. Тут знечевя запахло порохом і пристрастю. Можливо, що тут народжувалась „людина”.

Така була Апостолова історія.

Він перегортав її, лежучи на нарі, у півсні, наяву. Вона мигтіла перед ним — тисячами бачених облич, характерів, довгим рядом людей у нестримному змагу, в невгавному шуканні.

Прийшла втома. Від людей, від себе самого, від своєї окаянної історії — нікчемного замаху на порядок річей.

Він лежав без найменшого руху, так начеб розумів, що коли поворухнеться, тоді думки вчинять його біль десятикрат більшим. Справа була легка, зовсім легка, він перейняв спосіб думання від тих — Соколових: треба було звикнути до думки, що це не він сам незалежно, думає про справу, а вона живе в ньому і хоче чи не хоче він — вона все одно буде в ньому жити. „Післязавтра... за тиждень... за місяць. Ні, завтра. Перемога або смерть. Негайно. Справа швидкості рухів...” це — так говорив Сокіл... І він беззвучно повторяв за ним: „Обезброїти всюди міліцію — п'ять сот мавзерів наготові, бойові групи — надходять. Половина, так можна сміло числити, снайперів і кавалерії за нами, моряки всі перейдуть. Тоді в Кронштаді було добре. Там починали наші. Маси, здиhaючи від нужди, від ненависти до режиму — пі-

дуть з нами. Залишаються залізничники, партія, війська комісаріату. Найважливіше швидкість — післязавтра, завтра — ні, негайно — так, тільки негайно...”

Боявся заснути — сни були гірші за маячіння, палахкотіли. Все змішалось: сам себе зловив, що все це повторялось і 1848 і 1871 і Сорель і Ленін і Сокіл... Яке політичне „вірую” може звільнити світ від страждання? Ніяке. Але зменшити страждання можна. Як? І тут Апостол приходив до основної формули — в б и в с т в о. Вбивство — єдиний засіб зменшувати болі людини. Це було просте, як і нісенітне: дев’ять місяців треба на народження людини і тільки короткої миті, щоб її вбити.

Але в мить, коли Апостол прийшов до тієї дефініції — відчув страшне пониження. Ось що прийшло на місце його давньої віри! Найзвичайнісенька правда, що нею свobodно міг оперувати бандит і кретин. Чи це справді була його віра? Чи справді не було поза нею ніякої іншої? Для тих усіх людей ні, в них була лиш одна віра — вбивство, ця простацька, бандитська віра. І звільна, немов крізь густу сітку, просочувалась у Апостола ненависть, породжена гордістю — він не був такий як в о н и в с і. Тільки він один між ними міг назвати себе людиною. В цьому було визнання гордості, більшої над усі інші.

Але душився в цій тісній клітці. Ніколи за весь час ув’язнення не відчував такого немічного стану. Як він ще жив?

В двері заломотіли. Це отверезило його та

додало сили. Апостол як ніколи чекав допитів. І коли виходив — лице його було спокійне й шорстке, як сірий цемент. Він рівно пішов за конвоєнтом.

— — — — —
— — — — —

Апостол ішов з допиту перед вартовим, світлий, якби фосфоризував. Жовті бильця лампки нудно жевріли в кінці довгого коридору, вони ж наївно ігрались зі штиком вояка. Той чалапав ззаду лінивою неквапною ходою. Апостол оглянувся на нього й ясно посміхнувся — це було червоне, пуцулувате обличчя, кирпатоносе, біляве. „Звідки?” посміхнувся Апостол, „звідки громадянине?” „З Рязані” хмуро відповів бурмило, поправивши ремінь рушниці. „День буде завтра хороший, сказав знов Апостол, я бачив, сонце заходило червонно”. „Шуруй, шуруй!...” сердито кинув конвойний, чи тільки ти побачиш його, той твій день?” Апостолові вмить захотілось вбгати голову в плечі, зібгатись самому в калачик і заплющити очі, міцно, на смерть. І разом з тим його починало трясти дрібним тремтом. Перед очима виплигували раз-у-раз короткі скалочки блисків — немов би це розсипалась у дрібязк блискавка. А в закамарку, над чолом сердито заворушилось волохате, прикреєство. Вартовий штовхнув його в ізолятку.

— — — — —

Того вечора стрівожено ще раз адміністрацію превенційної. Вислано навіть лікаря на відділ. Він мусів ствердити, що в арештованого нервовий розстрій.

СЕН-ПОЛЬ

I.

Франція, отчизна шафірового неба, усміхнена країна, потребувала їх рук — мозолистих і шорстких, мужицьких рук, потребувала їх солоного поту рабів. Манила їх барвними плякатами, обіцяла дзвінкі франки, гарні дівчата та пінисте вино. Приходили здалека, покидали свій рідний край, голодні хижі й нивки, приходили сюди, щоб розбагатіти. Гнали поїзди на захід, перелітали лазурові ріки, лункі тунелі, розтинали димами лани, греміли залізними мостами, на захід, на захід, щоб швидше пригубити чаші французьких співних обріїв.

„Метеки” розсипались по фермах, по соняшній Дордоні та Жиронді, ішли на димні фабрики в Крезю та Біянкурі, ставали під мартенами, до виплавки чавуну та криці в Альгранжі й Віллерю, поринали в чорні пащі копалень Норду — в Ліль, Монсо, Леворест...

Чорні як вуголь, запальні серби, рахманні словінці, плачливі п'яниці-росіяни, хитроокі чехи, образливі та гордовиті поляки, мовчазні хорвати, мрійні словаки, дикі донці зі скіснуватими очима та кривими ногами кіннотчиків.

Приходили знад Сави, Висли, Дону, Дунаю, Велтави, Волги, Маріци та Кубані. Наповняли подвіря фабрик, склепіння шиночків і нори люпанарів своєю лайкою та мовою, від якої морщився француз. Було в їх мові шамшіння річних осок, шарудіння степових ковилів, шелест шовкових жит, шум правічних борюг. І по ній пізнавали їх.

Але зпоміж усіх вирізнялись ті, з карими очима, ті сумирні та таємничі, з дивним посміхом на устах, ті широкогруді й кремезноплечі, ті з чорною гривкою на мідяних мужицьких лобах.

Нетутешнє це було плем'я. Вперті в суперечці, страшні у гніві, витривалі як мули, жваві мов коцури. Ходили тісними стадами диких і похмурих звірів. Дивились зпід лоба, недовірливо, цідили важкі слова, ставали всі за одного, завжди задумані, завжди сумовиті мов сновиди.

Іноді оживали, тоді як за плугом у синяву провесни, за конвейром у галі, при домні в полум'яну ніч еднала їх — сумна й весела водночас, гостра й тягуча, пісня як літній шквар і степовий вітер...

...подай мені вітре вістку
на чужую сторону...

— Хто ви такі? — питав контрометр.

— Українці.

Контрометр кивав головою. Знав, згадував. Десь далеко в весняному талі лежала та чарівна країна, де співають голубі жита й виграє баска далечинь, де над шляхами скриплять вітряки та спо-

жоввічні марива пожежі, палахкотять на скранях наїздників. Не всі тут знали про неї, цю країну.

Контрометр у час війни був там із десантом. Згадував за Одесою прірву ешелонних ночей, що летіла над степом. Григорів, Махно, Горбенко й та армія, що її генерал Бертеліє називав армією 1793 року. Степи, вкриті бодяччам, стоптані кінними розїздами, звідки виривались мов квадриги тачанки і де зграєю птахів підіймались шаблі.

Там була ця Україна, таємнича та чарівна і звідти приходили ці люди.

Прийшли сюди багатіти й гарувати. Війна привчила їх до легкої розлуки, надхнула їх спрагою життя. Тут у Франції були гроші, було багато грошей — у розжєвчених штабах криці, у блискучих грудках вулілля, у важких розорах надмарнських ланів, нагодованих кровю вояків.

Але це було давно, тому кілька літ. Богатюща Франція бідніла. Вона, що так кликала до себе метеків, тепер викидала їх геть. На усміхнених французьких лицах, таких щирх і веселих, стиналась тепер крига відвічної племінної гордості. В повітрі починало щось ширяти — невидне, незбагнене ще, але — лиховісне. І метек, що годував своїм потом каси пуцулуватих міщухів, твердолобих фермерів, що зранку до вечора гарував на них, ставав зайвий. Його піт уже не давав зиску, його крови не можна було замінити в золото. І метеки йшли із фабрик, із шахт. Ішли проклинаючи це шафірове небо, ішли на брук, щоб здихати з голоду під мостами, гнити по тюрмах, тинятись по закамарках „відділу для чужинців”. Ішли наосліп, куди зай-

дуть. Ішли мов навала, великими нетлями на Париж. Вливались юрбою крізь передміські рогачки і перлись до столиці, до світла її, обдерті, голодні, злі.

А тоді притуляв їх до себе старий Сен Поль. Гніздилися там тисячами. Гнили по закапелках нічлігарень, валялись по сопушних норах, жебрали допомоги для безробітних, тинялись заулками і мріяли.

Мрія була завжди з цими людьми. Оповідали пошепки про якийсь Парагвай, де живить сама земля, якась чудесна земля, де п'ять разів у рік збирають урожай, де росте невиданий досі плід, важкий і соковитий, що його збирають лиш чорні, де біла людина лиш палить запашні цигари і вилігується, слухаючи музики. Гуторили про Далекий Схід, про нічию Манджурію, де жде робота кожного, де золото видно на дні бистрих рік, де травлери коливаються на якорях, готові йти за рибою у море. Говорили і про війну, що розв'яже всім руки, про війну, що ось-ось надійде і молились щовечора до неї, посміхаючись на згадку, про спів підков кавалерії, про ніжну розмову кулеметів, про музику далекобійних гармат.

А врешті марили про рідний край, що десь далеко-далеко, за горами за синіми ріками, за щоглястими димарями міст. Іскриться там у далечині, міниться в сонці краплями на бруньках дерев, жагтить плахами озимин, ряднами отав, і кличе-кличе до себе на стару біду, але на свою. Але туди, додому був далекий шлях, безталанний: через кор-

дони, жандармерії, етапи й тюрми. Крізь безвість, голод.

І чекали. Нащо? самі не знали — на роботу, на Парагвай, на війну. Сен Поль не виганяв їх. Це була ще єдина нездобута твердиня: безробітних робітників. Боронена з одного боку Сеною, з другого шумною Ріволі, виростала вона купою недовладних, обдертих рудер, перерізаних щілинами брудних вуличок. Кам'яне кубло людської хробачні, що розповзалась на ніч по брамах, піддашсях, як тільки починало сіріти небо, вилазило з підвалів, голодне та спрагнене вина, жінок і музики.

На Сен Полі гніздилося разом із іншими це українське племя. В сутінку затхлих нічлігарень, серед диму дешевих їдалень і так на вулиці, уривки мови, колись лагідної і співної, вривались в ухо час від часу, мов скалки якогось металю. Тут ця мова загострювалась, хмурніла, ставала вривчаста, налита оливом. Бо такі олив'яні дні були на Сен Полі.

З юрби виринали чорні гривки, мідяні мужицькі лоби, зпід них визирали вовчі очі. Це племя не губилось у юрбі. Його не могла залити ця сороката, розгойдана хвиля. Збившись плечем до плеча люди стояли готові, здавалось, кинутись на Сен Поль і загризти його клятій сірі рудери на смерть. Не пускали нікого до себе. Мали якісь свої справи і радили про них, але до нікого, крім своїх не йшли по слово. Гніздились як і всі по чотирьох-трьох у сенпольських норах, вистоювали біля підземельниці, куняли по кафеїках. Нікому нічого не давали, але й у нікого нічого не просили. Не мож-

на було нічого прочитати на їх обличчях: ні радості, ні гніву, ні журби. Вміли чекати найкраще за всіх. Щось мало прийти — самі не знали що. Може робота, може весна, може дорога. Дорога до краю, туди, де сходить сонце, у ніч, крижану ніч. Їх лица байдужі й сірі, інколи займались дивним вогником, що ріс і ріс, випогоджував чола.

II.

Тому кілька років прийшов на Сен Поль не показний чоловічок, обдертий, майже босий, без одної руки. Ночував у зікрастого хорвата, у підвалі, їв картоплю й сухарі. Називав себе Жмирею. Ніхто достоту нічого про нього не знав. Одні казали, що прийшов із вогняного Ромба, з прокатної, де йому відрізало руку, другі, що вернувся з Аргентини, де здихав із голоду в пампах, треті, що був у Мароко легіонером. Цей обдертий чоловічина купив собі місце, став із горішками та цукорками на розі, вистояв рік, пропав із Сен Полю. Бачили його на провінції, як ходив із гребінцями та краватками, походив ще три роки і знечевя з'явився знов на Сен Полі. Обдивився й купив у Грубого Жана на Шарлемань старий збанкрутований ресторанчик. Розіп'яв намет, докупив кілька крісел, завів білярд, поставив автомати і пустив у рух. Дарма що безрукий, справно цідив пиво і точив вино. Повалила до нього сенпольська братія, посунули товстошії макро з ножами в кишенях, браві моряки й чорні спагі вертаючися з десятки заходили до нього, товклись у нього всі — тут пили, грали, довідувалися про кінні перегони в Льоншан

і Сен Ключ. Хтось сказав, що Жмиря ще промишляє кокаїном — може брехали. Поліція вдаряла на ресторанчик облавами тричі на ніч, але крім п'яних безробітних нікого не могли виловити. Дали спокій. Жмиря ріс і тужавів. Говорив мало, сидів за прилавком, наливав вино, пихкав люлечкою й дивився на людей. Світив черепом, схожий на лисого щура. Ніхто не вгадав би про що думає.

Чужих у господі було мало. Сидів при столі Церковенко — старий музика, безробітний, у мишастій киреї, лисий як і Жмиря. При прилавку стояв Брей — присадкуватий, з віспою на лиці, веселий парень, заблуканий з портів. Кашляв Дмитрюк, що недавно приїхав із Віллерю з одним легенем. Задумався Кучмай — тутешній, із Рено, ще робив, тому мав найбільше за всіх грошей. Біля нього сидів безробітний сенполець — шомер, за ним малий шахтяр. А в самому куті писав щось панок, не кепсько одягнений, огрядний, з рудавою борідкою, із пронизливими бистрими очима. Його тут ніхто не знав. Прийшов уперше, може так собі, ненароком завернув у слоту.

Пісня зєднала всіх. Важко здіймалась вона над Кучмаєвим столом і розпливалась широким туманом по кімнаті. Починав її сенполець, виносив угору високо-високо, аж зривався ген-ген під лямпами, що пливали під стелю у синьому димі.

*Порадь, порадь моя мати
тай безталанному мені
ой чи маю так вмирати
тай на чужій стороні...*

Сенполець затягнувши високо — німів, чекав підмоги. А тоді підхоплювали всі і сумно, сумно ставало коли „Гей, гей та на чужій стороні...” мов камінь котилось по столах шукаючи собі дороги, простору.

*Не порадою, не порадою,
порадь сам си у біді...*

Церковенко підперши щоку рукою співав сам для себе, мов нічого не бачив і не чув, сидів плечима до всіх, дивився кудись проти себе.

Брей стріпував кучером, підтягав весело, дружньо, хвацько, стояв із чаркою в руці. Дмитрюк пробував тягнути й собі, хапав скравок пісні, але за мить втихав, випускав пісню, не ставало сили. Хитав головою й важко журився, чорний мов ніч. Лепсько за нього брав білявий Кучмай, розливав пісню мов вино по столі, витягував кожний склад, з душею співав, любив пісню. А панок, що писав, підіймав на всіх голову. Слухав і оченята йому сходились у вузесенькі шпарочки, посміхався, немов хтось його, як кота, лагідно лоскотав під бородою. Не співав і Жмиря. Сидів і жмурився мов від сонця. Гладив себе по лисині, пихкав струмками диму. Також любив пісню.

Церковенко, коли вривали, прагнув щось сказати, вигукнути, але голос ламався йому в горлі, він махав рукою і підходив до автомату, що журливо скиглив під його пальцями, слухняно крутячись щитиком, на якому скакали літери.

А коли всі чули, що пісня хутко потахне у кутах, бо нікуди їй вийти у простір, хотіли всі ще

милуватись луною, що відлітала сумовита, може далеко, може завжди.

У кімнату з дощу ввійшли Герус і Дубецький. Їх знали тут, але ніхто їх не привітав. Усі ще думали про пісню. Тільки Брей злегка підморгнув і узявши кухоль пішов до столика, рукавом стер якусь пляму, що її лише самий бачив і сів, немов ждучи, що друзі прийдуть зараз до нього. Дивився на них злегка щулячи очі.

Дубецький стріпонував мокрий плащ, підійшов до прилавку і сперся на його цинкове окуття. Герус став біля нього і розглядався по кімнаті довгій і чорній, як труна. Три лампи плавали в синьому димі під самою стелею. До них тьмяно вилискували животи пляшок і сміялись рябі етикети. Дрімив під кльошем зівятий банан і журчала вода, стікаючи у цинкове коритце, де Жмиря вічно полоскав шклянки. Тут зараз біля нього із дірок висовували свої головки пляшки з аперетівами й винами. А там далеко за головами гостей зеленів стіл білярду й порожні столики, чотири чи п'ять, що гасли в півтьмі.

Нині не було тут глітно як завжди.

Дубецький стиха кинув, не дивлячись на нікого, до Жмирі:

— Як там, старий?

— Все гаразд. А у вас?

— Як бачиш. Є який хінт?

Обернувся і пронизливо перейшовся зором по всіх.

— Нема.

— А цей у куті?

— Нічого. Подорожній.

Герус також дивився на панка, що писав. Оцінював його. Не виглядав на хінта. Потягнув носом повітря. Вже не звертав на нього уваги. Все було спокійне.

— Ну, а що з тим?

Жмиря мав трохи гугнявий голос. Говорив спрокволу, тягнув слова. І ввесь час дивився на Дубецького, вилискуючи лисиною, посміхаючись злегка.

— Все гаразд, як було сказано. (Дубецький потер себе по щелепі) Бик і Корбач припиляють.

— Хіба прийде самий?

— Тоді подбають інакше.

— Чава.

Жмиря перестав посміхатись і байдуже, скося подивився на пляшки. Люлечка його загасла. Кумедно, однією рукою, запалив сірника й занявся вогнем. Дубецький заколивався на своїх коротких ногах і пішов до столика. Але не до Бреевого, а до порожнього. За ним пішов і Герус. Скинули плащі й сіли. Дубецький був у дещо поношеному брунатному одязі, а Герус у темносиньому, зовсім новому, гарно скроєному.

В господі стало шумно. Пісню забули. Дим хмаркою поповз під стелю. Кучмай замовляв питво. А Брей оглядав уважно Дубецького й Геруса з приязною, трохи глумливою посмішкою. Нараз затарабанив пальцями по столі і хрипло затягнув:

Ein spanischer Tango,
ein spanischer Wein,
eine schöne Madonna
mus doch spanisch sein...

— Не забув Німеччини — посміхався в його бік Дубецький.

Брей мав широке, чотирокутне обличчя, різко тятє і віспясте, осаджене на бичачому карку.

— В Німеччині жив добре — вигукнув Брей і вдарив кулаком у стіл — як пан жив. Німців люблю! Чесний народ, твердий народ! За ними не пропадеш.

— Чого ж прийшов ти сюди, коли було так добре?...

Ein spanischer Tango...

Було в цій пісенці Брея щось дивне. Такі звичайні слова, та проте чулася в мелодії таємна, загадкова лиховісність. Про це знав тільки Брей. А може це була відповідь на питання, чого прийшов сюди. Дубецький і Герус пильно слухали і безвучно сміялись.

Більше ніхто не звертав на цю пісеньку уваги. Ніч на Сен Полі отаборювалась. Разом із дощем заглядала в мутні вікна. А вказівка на годиннику бігла до десятої години.

— Як зайшов сюди, Брею?

Брей колихаючи черевиком поринув у дим.

— Далека дорога, важка дорога, оляля. Берлін—Мінхен—Відень. Тринацять днів ні теплої води в роті. Мало не влетів у руки. В Австрії невесело — громадянська війна. Думав, що підстрілять. Оляля! Пропав би ні за цапову душу. Комуна. Знов назад у Баварію. Півроку бурлакував. Всі міста над Дунаєм зійшов. Кепський факх.

— На ліво щось? — пхикнув Кучмай здалеку.

— Де там. Три карти: чорна виграє, червона

програє. Спектаклі. Чоловік-змия, чоловік-жаба. Оляля! Медіум. Магічні штуки — „але-пассе”... Індійський факір ет цетера бомба. Непогано, що?

— Не кепсько. Магік.

Брей узяв запальничку, підвівся, вклонився, ляснув пальцем, запальничка щезла й опинилась знечевя в рукаві у Церковенка. Всі засміялись. Церковенко з нехитті, двома пальцями взяв запальничку, оглядаючи її. Брей забрав її, вклонився ще раз і сів.

— У Штутгарті попав я у погане товариство. Збоку ніби зовсім шикове, дистингване, джечтельмени, ледіс, ет цетера бомба. Убрання перша кляса, телефон, ванна, цигари, але раз у ресторані, де відбувались наші зібрання — поліція. „Hände hoch!” Хайданки, президія. Оляля! Довелось посидіти.

— Живий товар?

— О, нон. Коко.

— Ну й що далі? — спитав Дубецький непри-
вітно й стріпонував попіл.

— Нічого особливого. До комісаря — я взяв ліву кампу. „Що, кричу, за що мене вязнять, я невинний як баранець, звідки я міг знати тих людей і про кокаїну, ет цетера бомба”. Доказів, правда, не було, ніхто не сипав, бо там порука. Казали якнайскоріше покинути гостинні кордони Німеччини. Я метнувся до Голяндії, але так до пуцу тільки, вернувся знов до Німеччини, покрутився в Берліні і були б мене чіпили, якби я не дав дуба до Саарбрюкен. Перейшов я кордон, подався до Нор-

ду, крутився трохи по портах, пробував одно, друге.

— Алле пасе? — посміхнувся Герус.

— Так, потім льоси, мало мене там не підреперували ракли... був за пльонжера в офіцерським касині, продавав банани, карточки ет цетера бомба. Трохи там при одній вдові перебув. Вигляд бо у мене досить нічого був — плащик, капелюшок, рукавички ет цетера бомба. Але тягнуло до Парижу, як же так? Пуп землі, центр культури, столиця світу ет цетера бомба. От і потягнувся...

— Всі тягнемось, — перебив йому сенполець шахтяр, — на песі дні потяглись ми сюди. А тут камінь! І припадь до каменя — кричи — хліба не дасть. І кожен день — кінець.

— Терпи, отаманом будеш — заскрипів ззаконтуару Жмиря.

— Не хочу терпіти за нікого, не хочу, щоб і за мене хтось терпів.

Дубецький не дивлячись на нікого, якби самий до себе говорив, крикнув:

— Бунтуєшся, а дати тобі нажертись, то вже ти по бунті.

— То правда — позіхнув Брей, — кожен крихтами годований.

Кучмай сердито звів брови. По його маленькому низькому лобикові перебігали хвилики.

І крикнув із серцем:

— А ти хто такий? Ти ліпший за нас. Ти он у тюрмі гниєш, під мостом спиш, шамбри не маєш своєї. Волоцюга тобі на імя, босило прокляте! — Брей спокійно слухав його прищуливши око. Хи-

тав ногою, гойдався в кріслі, цятки і далі глумились і від того Кучмай шалів.

— Оляля! Що ще скажеш? Під мостом сплю. Сплю. Але там у мене думка інша, ніж у тебе у твоїй шамбрі плюгавій. Здохну, а не дамся. Знаю — нині сплю під мостом, а завтра може в першому готелі. Тільки захочу.

Дмитрюк сильно закашляв. Панок у куті підвів голову й подивився довгу хвилину на Брея, якби хотів просверлити його. Кучмай знечевя схолоднів, відступив, зібгався. Стратив охоту до зачіпки. Махнув рукою.

— Чорт з тобою. Ти жук, от ти хто. Вчепився за світ і тримаєшся — птахою живеш з ласки Божої. А я от інакше чіпляюся за світ. Тут твердим бути треба.

— А ти твердий? — посміхнувся Дубецький.

Кучмай подивився на нього одну мить непорушними імлистими, як у всіх п'яниць очима. І вдарив себе кулаком у груди аж загуділо. Холітаючись підійшов до Дубецького і нахилившись над ним, дихнув йому в лице вином.

— Твердий я? — питаєш. Дубецький, чуєш Дубецький? У Францію я прийшов! Дурнем, забитим хлопом! Став на фабрику, думав здурію між чужими, між машинами. Слова не скажу до нікого. Вив по ночах. Думаю кину проклятий контракт, підододому, аби тільки додому. Кровю плакав, чуєте? Так за серце брало. Але потім стиснув зуби. І десять літ проробив як один день. Кожна шрубка мене знає, тільки підспіває. І шеф іде „коман са-ва” Кучмай? Са ва бен, мосе, так мене шанують поіменно.

Всіх росіянів козаків, хорватів минає, а мене ні. Бо Кучмай знає діло. Кучмай пе, Кучмай випе тобі бочку, але діло знає. Ніхто так як я не заробить. У Франції є де заробити. Стане й на пиво й на все. Сен Поль говорить, що Кучмай п'яниця, а ніхто не знає того, що Кучмай п'ятнацять моргів купив вдома, братів по гімназіях учить, щоб не були такі як він темні пролетарі. Кучмай на „цілі", неодну сотку дав. От що.

— Такий талан — зідхнув сенполець.

Кучмай призириливо глянув на нього:

— Брешеш, не талан! Талан у всякого є. Снагу треба мати. Твердим бути, от що. Сидів би дома, рив би землю й згнів би в землі — як дід і прадід. Ми машини не знали, не любили машини. А тут я полюбив. Бо тут усе як машина — тверде й мовчазне. Тут затисни зуби й покажи своє. Тут тебе ніхто не питає, що в душі — може там кровю обливаєшся, так тобі важко. Тут дивляться, що потрапиш: чого вартий, чи вмієш хотіти. От як тут.

Малий, зарослий синявою щітиною сенполець у лахмітті, що поклав лоба в розлите на столі вино і так куняв, знечевя схопився.

— Мені нічого не треба. Мені тільки додому. Аби звідси.

— А дома що?

Але лайка, що зривалась з уст Брея погирдливо скривлених потахла. Всі замовкли. Перед ними той чоловік зарослий і обдертий стояв як причинний. Дивився — нікого не бачив.

— До краю хочу... от подумаю, все думаю: вийти б на Венсен, на Монтрей на схід сонця, йти

без упину, йти та йти. Всі краї перейшов би, всі кордони. Зловлять, потримують і пустять — скажу, що додому. І так піду. Бо тут не сила. Насядуть думки, сльози течуть самі з себе, прокляті сльози.

І справді сльоза текла йому по сухій щоці так і вилискувала в лямпі. Але в той час і підсміхався крізь синяву щітину на губі. Так якби вже йшов, вже минав кордони.

— Він піде: — промовив по хвилині шахтяр.

— Не має права дійти — велика дорога, — озвався Кучмай.

— За пару місяців зайде, чом не зайде?

— Як схоче, впреться, то зайде.

Чоловічок не слухав. Замок, кам'янів при столі.

А тоді зірвався Кучмай знов. Змяв цигарку й кинув геть. Люті очі стали, вилискували недобре.

— Плаче тепер голота, скимлить як щеня, а у вісімнадцятім напевно як Україна йшла, на піч ховався, ледар плаксивий.

Дубецький мовчки кивнув головою. Брей стер у підошву сірника, знов сів, зложив на груди руки волохаті, рябі. Кучмай сидів випростуваний, накукурічений.

А тоді взяв слово Герус.

— Я прийшов сюди здалеку, зі сходу. Поки дібрався, думав, що сконаю. Два тижні їхав кораблем у трюмі. Спрага душила, конав. Тільки поночі оживав, як на залізній стелі виступала роса, я лизав її. Тому п'ять років я щодня прокидався з одною думкою „пся кров день”, і знав, що як прийде вечір, то скажу „пся кров ніч”.

— Фабрика? — хрипло крикнув Дмитрюк.

— Ні, комерція. Мій патрон торгував краватками. Я помагав. Патрон — Іван Іванович, узяв мене з Бреста як здихав я у порту голодною собакою. Пожалкував, одягнув, дав наїстись і в дорогу. Ми цілу Францію зіхали. Від Бреста до Марселя, від Тулузи до Мецу. Продавали краватки, гребінці, всяке барахло. В день до двох соток франків виганяли, але та бочка все пропивала, часом не ставало на дорогу, щоб їхати далі. Проклятий рус! Я в його владі був увесь, розумієш? Не міг рушитись без нього. Раз: мови не знаю, два: ані су в кишені, а третє якось я залякався. А він знущався. Плаче й знущається, гад. Пемо разом, поки не звалимось. Обіймає, цілує й лається у царів своїх, що за них страждає. Бо колись був жандармом і так за те й попав сюди. Каже, що в нього сина такого як я більшаки розстріляли. І рачки мені каже ходити, під стіл повзати собакою, чоботи йому цілувати на сміх усім. Так, щоб себе тішити. Потім „Волга, Волга” співай йому. Рудий, рябий і кирпатий, розумієш? Борода червона — „генералом” його називали. Очка маленькі, злющі як у гадини. Завше сльозозю заходять. Ганяємо по вулицях, у бістро заходимо, розкладаємо товар — він мене за німого видавав, щоб більше жалкували, мовляв, каліка. А самий він приговорює і так розкуплять усе. Увечір грошей повно, вертаємось і тоді знов починає. Три місяці з ним ходив, як згадаю — змора давить розумієш?... в Мелюзі насолив мені вщерть. Так ти українець каже, ти... ти... байстрюча плюгаве, ти українець?! І чоботищами валить, відрікайся мов-

ляв від України, русом себе признай. Я на нього тільки глянув. Іван Іванович, буде вам. І вийшов. Хотів задавити, ледви стримав себе. — Ліг і лежу. Не сплю, цілу ніч не сплю. Вткнувся в стіну. Чув, як прийшов із п'янки, кляв, молився, ще пив, хропів. А вранці гонить на роботу. Я не йду. „Страйкуєш, гаде?“ „Страйкую“. Він плюнув і пішов. Я по кімнаті ходжу до вечора голодний. Ввечір він зумисне не пішов у бістро, при мені жер, як вовк рвав мясо, щоб мене дражнити. Я не дався. Вткнувся в мур головою. Страйкував ще день, другий і третій. А він мені під носом махав шинкою. Їсть і сам зо собою розмовляє, Україну клене. А я стиснув зуби й мовчу. На четвертий день він мене вигнав. Божеволію. Якби була сила, взяв би гада, — розтоптав би як слимака, але не здужаю. Він здоровий, випасений, а я голодівку перебув. Біля мене на вулиці панночка дрібненька, білявенька. А я з гарячки просто до неї як п'яний. Не знаю, як говорив. Мабуть мало зрозуміла. П'яте через десяте. Але буває, що людина зрозуміє. Я прошу в неї пятьдесят франків: ввечір віддам. Слово даю. Виняла й дала. Ані слова. Я пішов наїстись, от щоб триматись на ногах, а тоді до гуртівні, де ми краватки брали. Кладу застав за п'ятнацять краватів. Рушив вуличками в одну кафеюку, у другу, в третю, розкладаю товар — усі розхопили. Беру пятьдесят краватів у гуртівні. Побіг по ярмарку, кричу, як несамовитий — купують... Ішло мені того дня. Жenu до великого ресторану. Там саме вечеря партійців, розумієш? І він, Іван Іванович, ось де. Побачив мене, так очі — зм'я, засичали. По-

чинаємо змагатися. Партійці підхмелені. Обступили мене, вино на стіл вилили, гомонять. А ми — кожен своє хвалить. „Медам зе месіє, мовляв, профіте... ціна вісім франків у нього і в мене”. Я скидаю десять су. Юрба до мене. А він налився буряком і кидає свої відразу по шість франків. Вже й ставити на нас почали, як на коні в Льоншан. Нічого не бачу. Та мені все фук, гроші не в думці, а йому досадити хотів. А Іван Іванович кричить: Підходьте, до старого генерала, інваліда великої війни, ансієна комбатана, разом колись в окопах страждали, хай живе Франція!” — розумієш, сюди вдаряє. І по чотирі франки дає. Схожу відразу на три.

— Нижче вартости — перебив Брей — оляля!

— Звичайно. І альор, і альор... потім по п'ять су ми знижали ввесь час. За безцін ішло. На застав, думаю, не стане навіть. В салі душно, галайстра кричить, підогріває нас. А білогвардієць як божевільний, станув і горло прогриз би. Цього не розповісти.

Клепають мене по рамені — „Не дайся, монвіє”. За мною таки були, плювали на його генеральство. Даємо за десять су. Розумієш, до чого гнали? Глянули по собі. Чуємо, що кінець. Або він або я. І я шепочу — „Одно су”. І тоді він піддався. Охляв, зблід, згорнув краватки і вийшов. Так згас, якби його не було. А тут усі як заревуть: гіп гурра! Вино, розумієш, хто що мав. Розхопили кравати. Не знаю самий, чого вони так за мною були. Не по одному су, а по десять, по двадцять франків давали, пхали в руки. П'яні були. Повні кишені грошей. Пізно по півночі, ставили мені, що тільки хо-

тів. Ресторанщик самий п'ять краватів узяв. Я йому, розумієш, клієнтів привабив. І так іду пустими вулицями п'аний. І ось біля церкви, такий скверик, ліхтарня, я зустрів Івана Івановича. Ішов згорблений, посірілий. Зібгався, посміхнувся, начеб хліба просив крихту: „Герусе”... Я навіть не подивився на нього, не спинився. Це був мій перший людський день у Франції. Тоді я почав жити.

Скінчив і сьорбнув вина. Посміхнувся. Рисувався в синій ясності кімнати гострим лицем, брови крилами вилітали на гливе чоло. Бреї ударив його по рамені, затер руки і захихотів своїм уривчастим сміхом. Навіть Дубецький, той кобець, вияснів. Панок відірвався від писання, глядів на них, тер бороду. Ніхто його не помітив. Кучмай підвівшись, щоб достати вина, зазирнув через плече Герусові і ткнув у його руку.

— Де палець?

Герус подивився на свою руку якби вперше в житті.

— Нема.

— Бачу, що нема, але де він?

Герус знехотя знизав раменами.

— Відрубав. Це ще вдома.

— Нащо?

— Не хотів іти до війська. Не то що боявся, а так просто — не хотів. Вийшов надвір, палець на колодку і сокирою раз. От і нема.

Поглянули по собі. Герус і Кучмай. Жмиря гладив себе по лисині і тихо сміявся за прилавком.

— Ти що з шибениці зірвався? — спитав шахтяр.

— Може і зірвався. Або що?

— Нічого. Шальовий ти. А Україну шануеш. Люблю за це.

Шахтяр задумався, і нараз крикнув:

— Україну всі шануємо! Ти на прапор наш подивись, чи є де другий такий блакитний і золотий. Блакить — це небо наше, а золото — лани наші пшеничні. От який це прапор...

І вигукнувши це одним духом, зніяковів, замовк, засоромився. Але всі обернулися до нього. Так з надри, з сенпольської ночі, з прірви спорхнула голубкою мрія.

III.

Тоді окрай великого міста, на сірому твердому його камені, спурхувало дивне слово, розтинало своїм крилом осінню темінь. Це був спів, спів старого Сен Полю.

Кучмаєві било в голову. Він зсував і насував чорного кавунця, що його з парадом одягав у неділю, вилискував лякованими черевиками, сідав і зривався, ворухив розкошманого чуба, що ліз на тверде чоло. Стояв той невеликий чоловіг, що переміг місто, гордий із свого убрання, із свого мужицького розуму, із грошей, що їх міг сипнути куди хотів.

Він розбив перший тишу:

— От про щось сню, чимось маячу. Прокинувся і нема його. Нема зяви. Кругом камінь, небо сіре, давить. А того нема.

— А щож то таке? — перебив його шахтяр здивовано.

Кучмай не слухав. Холітався на ногах у лякованих черевиках. Нагло малий чоловічина почав одягати драний каптан. Стояв тихий, як миша, брудний як сажотрус. Кострубач.

— Ти куди? — спитав п'яно Кучмай.

— Додому — тихо промовив безробітний.

— Куди, додому? — спитав Кучмай і забув, що недавно про це говорили і сперечались.

— До Настасова піду.

Подивився на стелю. Заложив шалик.

— Через Венсен, через Монтрейль, на схід сонця.

І в ту мить усі повірили, що він дійде. Малий, низенький чоловічок, по імені Троняк, жидівський форналь, альзаський мінер так сказав і так буде.

— То що сказати там Кучмай у тебе?

Кучмаєве село було недалеко від Настасова.

— Скажи, що бачив і все!

Кучмай ще хотів щось сказати, але дістав тільки з кишені банкнота і дав Тронякові: Половина тобі, половина на Народній Дім, уже будують здається...

— А так, вже вивели, мабуть...

Церковенко сидів згорблений у мишачому плащі, до Жмирі за прилавок прийшов кіт. Усі мовчали.

Троняк стрепенувся і зідхнув.

— Прощайте, хлопці.

Підійшов до кожного і не дивлячись пхав ши-

року, брудну п'ястерню. Не стискав руки, а так просто давав, як кусень дерева.

Тиша ставала вже нестерпна. Брей сердито потягнув питво.

— Пхенькати прийшли діди прокляті! Селюхи ви, оляля! з вас дурного маріння ніхто мабуть не вибе. Село своє забите сюди принесли. На півланку своїм зогниєш і нічого не хотітимеш. А тут — сам себе годуй. Оляля, тут ніхто нічого не дасть. Кровю купуй. От за що пролетаря люблю. В пролетаря тверда душа, важка кров.

Дубецький нетерпляче дивився на годинник. Жмиря знизав раменими, Герус кусав губи, панок відкинувся головою до стіни, примкнув очі, якби дрімав.

А тоді було слово за Церковенком. Він давно хотів говорити, але ніяк не міг розпочати. Прийшов ще вчора, весь мокрий і грівся біля залізної печі.

Це був високий лисий чоловік з клаптиками руда-золотистого волосся на вилицях. Під очима, випучастими й зеленими лежали набряклі мішки. Голос його гудів неприємно, був хриплавий, низький. Церковенко дивився на всіх призириливо.

— Завтра, мої панове — загудів він чомусь, закидаючи одну полу на другу — може ви мене тут уже не побачите на Сен Полі. Так.

— Оляля, — підняв брову Брей, — справді майстре Церковенко?

Церковенко закопирісав губу й кивнув лисиною: Так, може — кажу, може, бо нічого певного мої панове в світі нема. Завтра я йду до одної вели-

кої людини, якої ім'я знає весь світ і тому завтра буде день Лазаревого воскресення або лебединого співу пана майстра Церковенка. Завтра мене має слухати один великий музика. Маю грати йому свої твори. Коли все гаразд, мої панове, Церковенко пішов угору, форте, фортіссіме...але ви того не розумієте!...

— А як не буде гаразд? — кинув іздалека в синю мряку Жмиря.

— Тоді кінець. Бо вже досить мого. Кину все і піду. Десять років грав по дансінгах, по кінах, по будах. Прийшло радіо, звукова фільма — забили музикантів. Я пішов на фабрику до Сітроена. Чорт забирай музику. Треба їсти, рано вставати. Так от бився, бився, за музику. Була снага — давав концерт у салі Гаво. Знаєте салю Гаво, чули? Найкраща саля в Парижі і власний концерт там давав. У газетах писали, хвалили. Але не поталанило. Жінка покинула. Запив, потовк фортепіан. Ледви видужав. Узвся готувати „Запорожця за Дунаєм” у новому оформленні, щоб французів по головах саданути. Випливу, думав. Все гаразд. Карася найшов на стоп'ятьдесять кильо, всі газети писали, всі місця викупили, а в день вистави у Карася запухло горло, а у прімадонни сорок ступнів гарячки. Провалили оперу. А потім чорт мене спокусив до Еспанії. Релігійні пісні ми взяли, клерикальна країна, мовляв, успіх запевнений. А в Сан Себастьяно аудиторія по половині — одна свище, друга бе браво, одна квіти кидає, друга гнилі яйця. Пять тисяч пезетас стратили.

— А блощиці кусали? — спитав Брей.

— Кусали прокляті — відповів понуро Церковенко, — як собаки кусали.

Музика насунув капелюха на лисину, на самі очі, підняв комір мишачої киреї і вперся випучастими очима кудись у черевик Брея, в блискучі нерівні гудзики на куртці шахтяра.

Хотів їм сказати, що мистецтво це вогниста стріла, що розтинає темряву надхнення. Але знав, що ці всі люди живучи тільки реальними речами, засуджені на вічну темряву, його не розуміють. Тому замовчав і прожогом, з ніким не прощаючись, вибіг з господи в ніч.

— Сновида, — сказав Брей і пустив задумано кільце диму, — химерна душа, пелехата душа.

— Чудило, — кинув ліниво Дубецький.

А шахтяр сперши підборіддя на обидві долоні довго дивився кудись просто себе. Сопів. І злегка сплюнувши промовив:

— Людина. Також... Легко жити таким...

Герус схвильовано зашепотів щось до Дубецького. В десятій годині тут мав бути Сокіл. І дарма, що слухали кожного, хто тут говорив, думали всі про щось інше, зовсім інше. Герус навіть іноді здригався. Губи ставали білі-білі. І оком Дубецького, що говорив досі найменше за всіх човгався синявий вогник. Сидів трохи подавшись наперед, старий яструб і чекав. Тільки Жмиря і Брей здавалось були ввесь час рівні, спокійні.

Піч погасала. Жмиря жбурнув туди вугілля і вона загуділа. Вона єднала їх усіх та стара залізна піч. Гуділа, мов розповідала щось протягом, по-

вагом. І в тій хвилині, коли Брей відчинив її, щоб прикурити цигарку і вогонь весело грав на його го-стрих вилицях, незнайомий добродій, що сидів у кутку, прокинувся. Він підвівся, пройшовся по кімнаті і попросив у Жмирі гарячого вина. І всім здалось, що він хоче говорити. Дивна річ — цей панок, незнаний нікому, не видавався чужим.

V.

Він вижлуктав келих вина, що парував і стояв спершись на цинк прилавка, плечима до Жмирі, обличчям до всіх. Може мав сорок літ, може менше, кремезнавий, ширококостий, добре стояв на крепких ногах. Лице гладке, смагляве, невеликі вусики, клинець борідки: не то герой мексиканського фільму, не то Мефістофель, не то буржуа часів II імперії. Посміхався іноді як панянка вередливо, іноді нахабно як ланець.

Брей прикурив від печі, сів на білярді, в сутинку й грався кулькою.

— Я краян — кинув знехотя панок — Задорожній-Мельників називаюсь. Коммі... вуажер. Комбатант. Ветеран великої світової. Патріот. І ряд інших прикмет. Чи знайду землячка? Звідки йдете, панове?

— Тут не панове, а громадяни, — кинув зза автоматів шахтар.

— Хай буде, громадянин, камаради. Все дурниці. Макана — по еспанськи.

— Я з Перемищини йду, — загудів Кучмай, — а цей малий з Цикова.

— А ті товариші?

Але з тих товаришів ніхто не відповідав. Так якби й не чули. Панок спостеріг, що це не жлобня, не биті в тімя.

— *Ça u est* — посміхнувся він увічливо, — приємність по мому боці.

— Оповідай, що маєш, — крикнув йому з сутінків Брей — рви на части.

— Браво, товаришу-кулеметчик, будемо рвати. Все інше — макана. Я зрадив несамовито — краяни, стільки літ: десь там наші хатинки й вишневі садочки. „Ой пряду, пряду”... Хороша пісенька. Я сумував. Іноді біль, серце і так далі.

— Давай оповідь — знов крикнув Брей, — що ти там крутиш!

— Кажи, — гукнув зі сну Кучмай, — кожного слухаєм, хто людина.

Панок повагом пройшовся по кімнаті. Мішок його брунатного убрання не був надто чистий, але й не надто брудний. Проте це було дороге вбрання як і замшеві брунатні черевики.

— Так от я про людину, — проказав — себто про себе. Хто я? Людина, що змагається. Без коріння, нагий і худий чоловік на попелищі. Молодість пропала. Звихнене існування.

Міряв кімнату, іноді надхнено глядів у стелю.

— Я слухав вас, усе слухав. Подивляв, тішився. Краяни йдуть, валять — гай, гай де я їх не зустрічав? У Легії Чужоземній на пісках Сагари, в піратському порті Гайман, у льондонському Соґо,

в канадських нетрях. Як беться людина от що важне. Вмираєш під возом, під щитом, під мостом — біс знає де — ні, гульк — рогата душа пре. Не дайся! Війна. Скрізь війна. Таке право сьогодні.

— Та ти хто такий чоловіче — перекрикнув його Кучмай — ти тут роздобарюєш нам, а нам до чого те все? Ти себе покажи, хто ти був, хто ти є тепер? От що! Вуаля.

— Я Йов, український Йов. „Усе йде, все минає...” — і макана. Са у est. Продовжуємо.

Але в цю мить у господа ввійшов з дощу хтось новий. Висока постать у драному, коротенькому пальті, з вязами обмотаними грубим теплим шалем, у капелюсі з повислими крисами — нужденна, вбога постать, — химородна та причинна душа, як птаха з вирію, нетутешня. Обличчя голе — то їдке, худе підборіддя, вириті риси край уст — обличчя, що мінилось і мінялось кожного менту, паща химери, покруча та — янгола.

— Апостоле! — скрикнув Брей — ти жива душе!

І Жмиря широко прояснів — усміх розіллявся по жовтому тесі лиця. І Дубецький поворохнувся в кріслі. Герус за ним, як крогуленья, висунув угласту голову.

— Як іде, Апостоле? — гукав Брей.

Апостол ішов у синю мряковину диму, немов навшпиньках, розгублено, може крізь окуляри не бачив нічого. Коли зняв капелюх — бліде чоло горіло.

— Я блукав — ніяково сказав він, протираю-

чи окуляри — я шукав Жмирі. — Казали прийти — я прийшов.

І Апостол протиснувшись між столиками, короткозоро шукав стільця, сів, саме коло Дмитрюка. І всі зрозуміли, що ті двоє людей мають бути разом.

А тоді всі знову згадали за Мельникова.

— Йов! — зареготався глумливо Брей — Йов — маєш українського Йова, Апостоле! — і показував на Мельникова нахабним коротким пальцем.

— Йове, слухаємо!

Йов знехотя злісно зиркнув на Брея.

— В чім річ? — підняв русяву голову Апостол.

— В чім річ? — крикнув Брей — оцей Йовом себе називає. А це не Йов — а шпана!

Дубецький сердито заворушився.

— Брею — дай спокій! Лиши чоловіка.

— Шпана! — крикнув Брей люто сплюнувши. — Вчити прийшов сюди, краяна найшов собі. Я на твань не хочу дивитись...

— I alors? — підступав до нього стиха Мельників — очиці його бігали і світились.

— Alors, quoi?... — таких як ти, на гилку вішати б...

Мельників ішов до Брея як медвідь — лютий, важкий, кострубатий.

Брей, напоготові, зііз з білярду і зробив два кроки вперед.

— Не тобі судити, безперий — засичав Мельників.

— Мені тебе судити, нестеменно мені — я за те караюсь чужиною, що таких як ти судив. Я людину бережу, оляля.

— А ти людина, думаєш?

І Мельників спинився розглядаючи його. Глядів довго, зпід каправих очей, хотів роздивитись наскрізь. І з дна тих очей вихопилось таке призиство, якби людину можна було посадити на долоні й дати йому як жучкові щигла, щоб летів собі геть. Але Брей був міцніший від Мельникова, мав десь за поволокою твані снігову душу.

А до них ішов Апостол. Він обсервував їх увесь час, підперши підборіддя рукою і коли Мельників спрокволу наближався до Брея, коли всі чекали, що по тому менті, як змірювались поглядами, кинуться один на одного, він відсунув стільці і став між ними. І це було як відталь, як злагода.

— Нащо ви так? — тихо сказав Апостол — ми всі осьде однакові — і Брей, і я, і ми всі. А чей пересердитесь?...

Він посміхнувся і Брей також посміхнувся.

— Хай говорить, не перебаранчай, виринув із голубої мряки малий шахтар — тут усім вільно говорити, тут у Франції всім вільно...

— Хай говорить, біс з ним — пересердився Брей, — тільки хай не заливає... не люблю, не терплю...

Мельників обернувся на закаблуках, театральню, холітнувся важким кадовбом, кляснув пальцями на Жмирю, підморгнув до нього і розігрався:

— Макана, Патроне! ціла черга вина для всіх. Мій рахунок, частування й так далі. Всім — вино!

Він застиг у тій театральній позі, витягнув по хвилині папіросницю, добув цигарку, вдарив нею по нігтю й розкурив.

VI.

— Хто без гріха — кинь у мене камінем — почав патетично Мельників — Макана. Гріх, мораль і так далі. Моя теорія — моральне те, що мені потрібне. Визволь мене, о мораль, з депресії, найбільшої безнадійности, упадку — без значіння, які шати прибереш! Володію, блищу, перемагаю — живу, я почуваю себе людиною — ессе homo! Це для мене міра всіх річей.

— Про Йова говори, — крикнув Кучмай, — ти мені не закручуй...

— Слухаю. Біографія, дитячі й молодечі роки — зеро. Удар келепом — революція. Хатки, садочки, прапори. Грушевський, гетьман, Директорія, Одеса—Київ, чорні, червоні, білі. Махно, Денікін. Все проти нас. Командування, еліта — гречкосії. Біда, коли гречкосії в державі. Шамотня, коловорот — я в Царгород. Карамба! На бруку. Заробітків нема, повно народу — денікінців і вранглівців шибанули в Чорне Море. — Греки, французи, англійці, інтернаціонал. Ані піястра, ані надії. Платок кар'єри: авантюр, амур. Час вантаження кораблів, мала платня. Підвернувся краян, козак, кубанець: видумали. Навчити тарганів бігати до ме-

ти. Як коні бігали. А матроси ставлять. Купа грошей... Суперечка, заколот, обвинувачення в шахрайстві, ножі, кров і так далі. Епільог — сумно. Хурдига... Далі порт у Пірею — вантажу вугілля, долина без виходу, дорога босяків. Аж добрий вітер до Отранто, до Бріндізі, звідти до Марсею. Солодка Франція, ані слова. Три місяці — пльонжером у ресторані, три тисячі тарілок вимити в одну ніч — зеро? Продавець газет, людина-сендвіч, модель для різбаря. Не повірите? Ідемо далі. Маленька ескапада до Ніцци — один купелевий сезон, навчання плавби. Першорядне товариство, дами, баронесси, контесси. Контесса Ікс (я дискретний) ангажує (він сказав це „ангажує” в ніс, по французьки), я шофер, камердинер, Mädchen für alles... Контесса — шістьдесять девять літ, чотири палати в Нормандії й над Льоарою. Шпануємо до Бульоні, „Мерседес” на пакебот, до Англії. Там — сенсейшин, комбінейшин, ледіс ен джентлмен, нараз влом до моєї пані, пропажа діамантів — натурально підозріння. Сік транзит гльорія... Розуміється — повне виправдання, алібі, але кар’єра скінчена.

Він попросив ще вина і похожав щипаючи борідку.

— Дальша дорога прикра. Кілька місяців під мостами Парижу, далі фабрика Крезю. Не для мене. Брак повітря. Син директора виїздить до Гваяни, ангажуюсь. Праліс: вужі, малпи, тигри, людодіди. Шпануємо. Шукаємо золота. Натрапляємо на жилу золота в потоці. З мішком золота добиваю до першого форту. Місіонарі

помагають, їду до Нью-Йорку як багата людина. Першорядне життя. Граю на біржі. Зеро. Кінець слави...

— Знов ліва кампа? — кинув насмішкувато Брей.

— Ні. Ні, друже. *Cherchez la femme!* Краса. Фільмстар, вамп. Згоріла, висотавши всі гроші. Знову щасливий випадок, збіг обставин. Ваш покірний слуга вантажиться на корабель і їде аж до Капляндії, у південну Бритійську Африку копати діаманти. Лафа. Ріг Доброї Надії.

Він замовк на хвилину й повів очима по всіх. Сиділи нерухомо й пильно слухали.

Кучмай ліг головою на руки, розложені на столі й витрішкуватими вирлами слідкував за кожним кроком Мельникова. Шахляр сопів спершись на автомат, що вилискував лиховісним металем. Цей автомат притягав: там була маленька лебідка з пазурами, які від киненої монети роздіймались, падали долі й силкуючись загібти якусь річ — папіросницю, перфуми, запальничку, записник здійснювались знов; звичайно без предмету. Але Мельників був цікавіший за автомат; шахляр понуро сопів і їв його очима, роззявивши трохи рота. Ті, з пачки Дубецького не перешкоджали говорити, Брей поблажливо посміхався і глядів на Мельникова зпід ока. Мельників чомусь не мав у них довіря. Але слухали, може просто на те, щоб перебити час.

— Продовжуємо. Життя почате наново — скрикнув Мельників театральнo й знизив одразу потім голос, стріпонував чуприною. — Три роки

шахт. Одного дня за нічної шихти надibuємо якийсь там двацятикаратний когінор. Нас спілка трьох — радимось. Висилають мене до Амстердаму — продавати діамант. Шукаю купців. Світ підомною. Міліонове багатство. Добиваю торгу — беру задаток. Ідемо з представником до сейфу. Порожнява Торічелі. Що сталося? Діамант тріснув. Пил і зеро. Тну жили бритвою. Макана. Пишуть у газетах. Феноменальний випадок. Але людина?

— А товариші з шахт? — крикнув Брей — теж шукають смерти?

Мельників не звернув на нього уваги.

— Назад. Пустиня. Араби. Життя належить до міцних. Яюсь зустріваю достойного панотця, що мене пізнає: він був у місії у Гваяні, тоді як я блукав Робінзоном. „Віра твоя тебе спасе"... Книжечки мені дають, життя аскетів, святих отців. „Пан отче, заявляю, душа моя чиста, але я не з аскетичної родини". Приятель-отець посилає мене до свого доброго дядька в замку Фляндрії. Тільки нас двоє на весь будинок. Рік пожиття — добродій вмирає. Я згаданий у заповіті — дві картини. Беру картини, переїзджая до Парижу. Без розмови в антикваря мені дають, пятьдесятьпять тисяч. Ваш покірний слуга стає почесним паризьким рантіє. Вуаля...

— І що тепер робиш? — гукнув йому Кучмай, не второпавши.

Мельників стис уста, підняв голову догори.

— Описую власну епопею. Шукаю видавця. Три томи. Любов, багатство, пригоди.

Брей настирливо глядів на Мельникова. Мав до нього таку погорду як до плаза.

— Грека удає, залив нам тут усю історію. Оляля! Нічому не вірю!

— Брею, дай спокій! — кинув Дубецький. Мельників хапав за крісло. У господі счинилась буча.

Нараз Апостол, ясно усміхнений, підніс руку.

— Цитьте, Дмитрюк хоче говорити...

І всі обернулись до Дмитрюка.

VII.

Цей мав стиснені уста і блискі очі. Був ще худіший за Апостола, зовсім землистий, нетутешній. Серед диму й шамотняви виглядав мов змора. Коли брав за чарку рукою, худі пальці виринали із сутінку жаскими цурупалками. Віддихав рештками легенів, навіть очі жевріли не по його волі. Один Апостол читав у його мерклому погляді — там тлів вогник туги, гіркої як крик далекобіжних, нічних поїздів. Кашель у нього вибухав — було прикро дивитись на цю людину.

А тепер Дмитрюк посміхнувся, наче — гірчаною хмаринкою.

— Слухав. Всі рвуть життя зубами. Як звірі рвуть.

— Треба рвати — завважив Брей.

— І рвемо всі. Вранці виходимо з логова, як звірі, зовсім як звірі. Хіба не ліс — місто?

Його голос напружувався, щоб потахати. Скрипів іржею. Той чоловік був як докір.

Він прийшов на Сен-Поль конати. Жив у сен-польській щілині, в отелю для безробітніх, власник викидав його тричі, милосердився і приймав знов. Дубецький робив на нього, Жмиря давав їсти, але все одно, це все було запізно.

— Я життя люблю — знову посміхнувся він — а життя відлітало. Життя любимо всі. Тільки не для нас життя...

Що діялось унутрі? Не потрапив би того сказати, хоч і хотів. Тиснулись слова твердими згустками крові, металю, кипоті, а вмирали так бистро, що не змогли навіть допасти уст. Порожняча пучнявіла як морський вал — ішла й ішла невидними бурунами прірва, не встигаючи вкоїтись, припасти до холодної скелі. Глухо було: — ні луни, ні душі, ні обрію. Тільки бились хвилі докучливого болю, свідомости знемоги, кволости як смерть. Метушились ці люди, метушитимуться й завтра, коли забрязкоче день, але для Дмитрюка це були лиш тьмяні тіні, що блукали в безглуздій шамотняві. Світ доходив до нього як прикрий, одноманітний шорхіт, світ давній, здоровий вривався іноді сюди — але вже не відчував його еством, творив як зо складників, уривчастих шматків спомину, розумово. Бо чомусь, у тій порожняві, у чаді тіней билась ще ударами живчика думка, чітка і карбована як грань. Міг конструувати нею цілі світи — химерні, майстерні, примхливі як казка, але потворювати до відрази. Сам сахався думок — це була мука.

Всі спочутливо обернулись до нього. Ловили його віддих, блиск недужих очей. Кашель відзивався десь луною й Кучмай підступив до нього, поклав руку на рамя, дихнув у лице винним перегаром:

— Ти скажи все, чоловіче. Ми слухаєм усіх. Що налягло скажи. То журба говорить, не дури її мовчанням. Усе скажи...

Дмитрюк поглянув на нього. Цей п'яний, хриплий голос його бадьорив.

— Я скажу, але мало сказати. Ви б зо мною побули вночі — не сплю. Все проминає. А я один — труджуся з думками. Я б тіло переміг, раніше перемагав. А тепер не можу. Пять кордонів переходив. В одній справі це було. Вони всі знають (показав на Дубецького, на Брея). Я один добивався сюди... хурдигарні годував здоровлям, — причі чеські, австрійські, мадярські... Цемент мене взяв, по етапах, по стражницях... У Відні як тінь ходив, передчорашній хліб жував. Світ став передімною — а я хто? Проста людина. Від волі захватило духа. Як вирвався з нори — сяйво сліпить, захмелів і подумав — от і дужі ми, як камінь згори котимось, як борвій зриваємось... Я віру мав, чуєте! Віру мав велику! Та ніде права над нами нема, ніде нас не знають. Ми — мотлох, твань. Ніхто нас не хоче знати — ні в Австрії, ні в Швейцарії, ні в Люксембургу. Без імені ми — підла рабська раса, так нас знають. От де наруга! Як про те я подумав лише, то повстав би як кара, як навала, за горло весь світ здавив би!

Він уже кричав несамовито, півшалено, з кашлем.

— Дмитрюче — взяв його за плече Дубецький, — передихни...

Але той злісно відіпхнув його.

— Відступись, дай мені спокій, я те скажу, що треба й піду. Я з вами не буду тут. Що мені по вас? Ви мене не вкоїте. В мене горить. В мене — пожар. Боже! Якби мені снага — я вишкірив би зуби до всіх, я воював би з людьми за батрацьке право, за раба, за собачу долю. А знаю, що не подолаю і каюк.

І ще і ще говорив би, але захлистувався. Кво-ло стогнав, справді маячив.

— Так узяло його — хитнув головою Жмиря до Брея.

Дмитрюк знечевя зарідав. Долішня губа зблі-дла і затремтіла, в очах стала сльоза. Харчало в його грудях, скавуліло.

— Дмитрюче — тряс його Дубецький — ти схаменешся чи ні?...

Дмитрюк шарпнувся від нього всім тілом.

— Відступись — ти! Куди завів? В нори, в мурашник, в темінь завів... Там віру на безлюдді стратив... віри нема в мене... Вам що до того — ви сичі... вам про віру байдуже...

І раптом замовк. Дивились на нього байдуже, — ніхто не сказав ні слова. Дивились у його мертве лице, в очі, що потахали.

А тоді вихопився з імлі Кучмай. Він налився кровю. Він усе бачив і все зрозумів.

— Ви — заричав — ви — звірі прокляті!

Кучмай товкся п'яно наперед. Пальто його розхрісталось, заважало йому, клопоть чуприни спадав на очі, лице його шарпалось. А за ним вірно ступав шахтар.

— Люди, от як ви гнобите людину! То такий ваш жаль за людиною?...

— Людини не шкода — заскрипів Дубецький, — людина як той черв.

Жмиря визирнув з диму. Був сухий, жовтий — кат.

— Кучмаю, пішов геть! Нажлуктався доста, п'яний...

Але Кучмай зовсім не хотів ще йти.

— Брешеш, гаде, я не п'яний. Я за людину вступаюсь, я сам людина. Я чув, що він говорив, він і за мене говорив, за весь край. Ви йому віру забрали, чули? Ви його під ноги взяли, все, що мав понехтували, стоптали, гади!

— Хто гад? — сухо заскрипів Дубецький.

— Ти — гад, ви всі — гаддя! Я б вас країв живими, бо ви не люди.

— Кучмаю — крикнув Жмиря — стули п'ясок — пожалуеш!...

Кучмай замахнувся кулаєм. Але Герус схопив його за зап'ястя, як вимахнув, здавив. Кучмай зойкнув.

— Пусті, зміюче...

А Жмиря вже йшов до нього, бо мав досить. Йшов не поспішаючи, жовтий і мовчазний, але Кучмай уже бачив його здалека. Жмирю знав. Розум спрокволу вертався до нього.

— Іди спати — тихо сказав Жмиря, — проспийся — прийдеш...

— Ідемо — хмуро, не дивлячись на нікого, кинув Кучмай до шахтяра — ще вони мене пізнають.

В кімнаті стало тихо.

Ein spanischer Tango,
ein spanischer Wein,
eine schöne Madonna
muss doch spanisch sein...

замуркотів Брей розсідаючись на кріслі, посеред кімнати.

— А був добрий хлопець — кинув Дубецький.

— Слабкий чоловічок, оляля — позіхнув Брей.

Мельників кидав на кожного прищуленим оком. Добігала одинацята. Годинник відстукував хвилини безугавно. Дубецький, Апостол і Герус — дрімали. Нараз у господа ввійшов хтось зовсім новий. Брей спинив пісеньку на пів слові — „eine schöne Madonna“...

VIII.

Стальовість таїлась у його пружких, твердих рухах, у хлопячій постаті. Навіть чуприна його, коротко підстрижена, видна з вилиць і з-заду — була ясно попеляста, як металева. Це був пан. Можна було його роздягнути з його одягу, невибагливого, простого, ані трошки неперебільшеного,

в елегантному крою; можна було на нього одягнути лахміття, мішок — ця людина таки залишалась паном. Його очі ховались за шклами, ті шкла були незвичайні — вони трохи збільшували очі. В імлі вони вилискували, котились, так якби не були увязнені орбітами. І тоді вже рисувалась виразніше вся силуета цієї малої, пруживої як прут людини.

Зайшлий, не здіймаючи капелюха, підійшов просто до прилавка, до Жмирі, так, начеб сподівався його там найти. Потім звів свій годинник на руці зі стінним. Його рухи, його постать, двоєну і троєну бічними змерхлими дзеркалами всі пильно обсервували.

— Одинацята двацять, Жмире.

— Одинацята двацять, Бортич.

Жмиря кивнувся як китайський ідолець. Він намагався злагіднити своє деревляне обличчя.

— Почекаємо ще чверть години.

Бортич зрозумів його, але ще нічого не бачив. Скинув рукавички, зняв шкла й протирав їх хустинкою. Добув скирту газет і за їх шарудінням сховався. Чекав.

Мельників глядів на нього найпильніше. Він хотів відразу збагнути його істоту й вартість. Що це за один, чому завернув спізна сюди, чому його тут знали? І це його непокоїло. Він не любив нев'яснених становищ. Він почував, що тут він потрапив на чужий ґрунт. Він підсунувся до Геруса, що сидів самотно перед ним.

— Тут щось буде.

— Що буде? — Герус посміхнувся.

— Побачиш.

Він крутнув носом і несподівано моргнув.

Герус уважно прослідкував цей рух. Чоловьяга цей міг наробити дурниць.

— Так лише тобі здається. Нічого тут не буде.

— Нюхаю. Макана. Ходи, підемо до дівчат...

Герус вияснив, але за мить твердо сказав:

— Іди, я ще залишаюсь. Я з цими людьми прийшов.

— Я виїжджаю післязавтра до Шанхаю.

Герус посміхнувся.

— А рента?

— Дурниці. Мало вражінь. Застій.

Герус завагався.

— Стривай, може й я з тобою поїхав би. Телефонуй: 15-48.

— 15-48. Кого кликати?

— Пана Гео. Це приватний дім.

— А ти що там робиш?

Герус не відповів. Він зробив лише пальцями знак, що може означати все та нічого. Мельників зрозумів: кивнув головою, прошепотів ще раз числа телефону набив діловито люлечку і ведмедювато вийшов. Жмиря деревляно хитнув головою.

А коли Мельників вийшов — глянули по собі. Нікого чужого не було. Всі семеро знали себе віддавна. Ті, що були раніш ждали Бортича, ждали його першого руху, першого слова. Дивились на нього. 1917 рік застав його на фронті підпоручником. Три рани, втеча з полону. Проводив гру-

пою проти Юденіча під Петроградом. Потім, ки-
нули в Сибір, потім у Бухару — втихомирювання
басмачів. Зі Соколом стрінувся, коли давно вже
було все передумане. Розумілись із півслова —
залишив їх тут, сам працював на іншому терені.
Справа засипала, дізнався про це щасливо — на
командіровці за кордон. У Парижі відпочивав, тут
його не знали, деінде цькували і вмить губили слід.
Він стояв посередині з вирахованою упертістю, не
спішний із своїм погідним педантизмом, грач із
тисячами карт. Це було призначення, яке сам
відкрив і його не боявся. Люди з якими йшов і лю-
ди, проти яких ішов були в його системі тільки
третьоряднім чинником. Їх річ була лише викону-
вати. Навіть ті, що були проти нього, в суті речі
помагали йому. Суттєвіша була ціль, уся грандіоз-
на, блискуча концепція життя — відкрита ним са-
мим конечність такого, а не іншого укладу фактів
та їх наслідків.

— Брею — проскрипів нарешті Бортич, хо-
ваючи газети — я був певний, що ти ще в Гам-
бурзі. Це мені перемазало деякі обчислення, для
тебе була робота і я з неприємністю довідався, що
ти виїхав...

Брей підвівся і випростувався по військово-
му, але Бортич зморщившись, дав знак, щоб сів.

— Коли б я мав наказ, комбригу, я старався би
втриматись там попри все. Безгрішшя, брак доку-
ментів, поліція ет цетера... (хотів додати „ет цетера
б о м б а”, але стримався).

— Твоє становище тут?

Брей зробив невеличкий рух рукою — на Сен-Полі існувало багато порухів, що могли означати всякі речі. Цей Бреїв означав більш-менше: „І так і сяк”. Бортич записував це, між іншим, у маленький червоний записник. Потім забувши уже про Брею, по черзі оглядав кожного, іноді, щось пригадуючи, іноді заглядаючи у записник. А всі, як вовки, водили за ним поглядом зпід ока. Вони знали, що для нього вони існують як фігурки на шахівниці акції. А може це все була лиш ілюзія? Шахівниця акції? Може навіть і Бортич того не знав. Але все одно. Бортич тільки так їх і оцінював, вони у схемі були необхідні, їх треба було мати в резерві як тугий кулак, необхідно було, щоб вони жили. Він ніколи не леліав у собі потреби милосердя чи моралізування. Виразно відчував свою породу, свою кров неподібну до інших, ніколи не сумнівався у своїй окремішности та вищости. Яке могло йому бути діло до того, що цей чи другий конає з голоду та сухіт, той живе на утриманні кількох жінок, цей займається вломами? Навіть не завдавав собі труда думати про це. І те, що вони всі вірили йому — було природно. Не терпів емпізи та прикрашування словами — уважав себе за джентельмена від п'ят до голови. В ранній молодості — коні, згодом коні та жінки, тепер — терор. Ці пристрасти могли довести його до крайности, він міг ризикувати задля них усім, звичайно найдорожчим — життям. Умер би коротко й раптовно — як урваний спів, зовсім не жаліючи — це значилоб тільки, що карта бита і другого виходу нема. Бортич заложив олівець у за-

писник і сховав його. Ще на мить сталеві кулі, незмірно побільшені окулярами спинились на Апостолові.

З усіх цей іноді непокоїв його найбільше. Цей не був ані бандит, ані макро, ані страчений як Дмитрюк, ані понуро одержимий, як Дубецький, кат-Жмиря. Цей щось таїв у собі весь час, віддавна. Цей пробував шукати якихсь ідеологічних ліній — Бортич не терпів цього. Всяка духова контемплация вела, за його поглядом, до атрофування почуття реального, тимсамим позбавляла активності. Пробирав з ним говорити — Апостол верз нісенітниці — то було виправдування терору якоюсь місією, якоюсь „надлюдськістю”, це була своєрідна варіяція антропософії, врешті кидав алегорії — гордість, екстаза. І Бортич боявся, ненавидів цієї людини — вона могла зіпсувати інших. Бортич подумав, що його треба буде позбутись.

— Реорганізую — шпідрута голосу знов викресала металевий свист — так не могло йти далі. З нас ніхто не приходив сюди, щоб мішатись із барахлом еміграції. Наша справа ясна. Коли трапимо час на німецьке галайкання, зовсім зле.

— Як із цим — він обернувся до Жмирі — чи я маю вранці поїзд?

— Він не прийде, оляля! — кинув хрипло Брей — шкода було воловодитись.

— Він прийде — кивнув головою Жмиря й усміхнувся, — я знаю його. Він не боїться.

— Я дав вільну руку — сказав Бортич дивлячись на нігті — коли я дістав депешу — я рішив,

що треба знищити каналію найнегайніше. Я не роблю собі ніяких ілюзій щодо цієї людини.

— Він прийде, побачите — знов озвався Жмиря.

Брей низав раменами.

Настала прикра хвилина мовчанки.

Дивне було це зборище людей — різних і нерівних, цієї весняної ночі. Все, що діялось перед тим — був чад. Бортич розсік його своїм голосом. Чад розвіювався. Про Сокола ніхто не згадував. Думка про нього притаїлась глибоко, на дні — над нею стояла темінь Сен-Полю, як широкохвиляна безодня саги. Сен-Поль це була мертва, безнадійна сага, там кітлувала неміч прикутої до каменя людської волі, неміч бездіяльності, гірка, незясована нудьга. І тільки іноді спурхували в морці вогники. Це кров ще не зовсім застигла, не затроена сопухом закамарку, діяла як ворохобний підшепт: ці всі люди тужили за ґрунтом.

— — — — —
Двері відчинились тихо — як подих смерти. Всі стрепенулись. Це був Сокіл, що приходив на суд.

ЛЮДИНА

I.

Умирили краплини на білому, холодному шклі, стукотів годинник, що невблаганно відмірював час і настирливо кіншилась думка, пристрасна як звір із надри. Сокіл увійшов сюди, заплативши солідно шоферові. Згадав у дорозі з Монмартру всі ланки дороги... Десь у половині шляху спинив авто (ті ззаду спинили також), вийшов, розглядався, купив газету, пробіг її очима й зайшов чомусь до кіна на „актуальні події”. Сидів просто, як зачаклований, дивився, в салі було сіро від диму (яка симетричність сірого кольору: чорне й біле в рівних частинах!). На екрані повзли танки, бебевхали в рови, видряпувались, потім зафуркотів мотор літака, потім лава шотляндців дзвінко салютувала перед сувереном — все це було — бачив, а може й не бачив. Надокучив голос спікера; тоді встав і вийшов. Ні це не було те — зовсім механічне сприймання дійсности, вона була інтегрально порожня. Аж тоді рішив, що противитись смерті — дурниця, а розвязки для причаеної загадки — звіря в надрі усеж не було.

Вітер розколював степ надвое — там, праворуч горіло місто, жорстокий пленер війни, силь-

вети шахт, семафорів, все немов застигли смоктальця велитенського диявольського павука на тлі червоної ночі. Там ревіли поїзди, жалісно та понуро. А тут, ближче чвалували вершники. Сокіл яскраво відчував рух — п'яний, але який льогічний у п'яному шалі, цей рейд крізь туман, нездоровий туман провести. Вершники йшли здалека, в дуднінні копит таївся Суботай і Бурундай, а раніше Атиля, Германарих — цілий міраж історії. Забрюхані чоботи, рвані чоботи, немиті, виличасті лица, хитрі морди конят, маленьких, кудлатих як собаки і поводдя, що безвладно теліпались при чвалі — все це було, жило, як і колись і кожний рух це лиш повторення таких самісенських, давніших. І ціла снага — це лиш самообман, бо це не сьогоднішня снага, а тільки відгомін давньої, відомої, пережитої. Проте ціла трагедія була в тім (Сокіл це відчував найвиразніше), що така концепція твориться у нього щойно сьогодні, що він оцінює минуле вже з досвідом яких двадцяти років. Алеж тоді, тоді він нічого з того не знав і не міг знати. І от тут був найперший конфлікт з візією, тут вона уперше розламувалась. Серед гострого запаху коней, сідел, махорки мигтіло лице. Сокіл помітив його мимоходом і від того часу воно вже стало зовсім виразне для нього, він його бачив увесь час, він чув і голос людини — хлопчика, голос дзвінкий, ламаний басовими нотками, його сміх, що розсипався між людьми і кінями. Потім виринали його довге, жердясте тіло в жовтавій драній сорочці, в синіх штанах, босе. При боці теліпалась крива шабля й той хлопчак горів

— як сонце на мідяних спражках його шабельного ремня. Хлопчак підскакував у сідлі зараз за Соколом і коли той оглядався — лице сміялось, зуби мав щербаті, ніс і щоки трохи ряботичасті, клопоть чуприни на лобі — звичайний хлопчак. Він пристав до N-ої дивізії під Звенигородкою. Там пахло тоді бузком, на весні.

Чому йому забаглося сьогодні настирливо докучати? І Звенигородка і тисячі шабель і вітер і голос малого і запах бузка і Монмартр і човгання танків — усе це зливалось одним блискучим, мерехтливим озерцем на дні урвища — темного, скелистого. Так з кругом стояла ніч.

— Ах дурниці — нетерпляче мотнув головою Сокіл і оговтався; довкруги були птахи, стая драпіжних птахів. — Я завдав вам роботи, Корбач і Бик?...

Ті два стояли за ним, біля дверей. У довгих Сітроєнівських каптанах — шофери. Це були квадратові обличчя, угласті постаті. В них було щось вайлувате, воляче, мабуть від безнастанного сидіння: червона набряклість облич, важкий карк і підзорливі, випучасті галки очей. Вони були подібні до себе, ті два.

Потім, коли на мить відійшла та друга, докучлива думка, те друге „я”, що залишилось серед ночі, у степовій прірві, міг розрізнити всіх. Ті люди ніколи не забувались; міг давно ще перед тим заплющати очі й виразно уявити собі кожного.

Сокіл кинув на стіл великий бравнінг. Не потребував його. Вони всі водили очима за його ру-

хами. Сокіл бачив мигцем блиск окулярів на сірих очах Бортича, жовтавий вид Жмирі і криву, непотрібну усмішку Апостола. Цей чоловік його заінтригував. Він страшенно постарівся, далеко більше, ніж усі інші. Він був прозорий, як і тоді, але тепер він ще відлискував якоюсь незбагненною проміністістю, могло видатись, що в його **нутрі**, плохому й тендітному тліє й фосфоризує світло. І Сокіл підійшов до нього, зовсім близько.

— Здоров, Апостоле! А ти все думаєш?...

Апостол здивовано глядів на нього, навіть отетерів. Сокіл подав йому руку. Апостол вагаючись, злякано стис її. Його пальці були вологі. Всі неприязно зиркнули по ньому. Сокіл засміявся й пішов геть до автоматів.

Це був круг поділений на частини — червону, жовту, зелену — кидалось п'ять су в обраний колір, натискалось ручку, круг починав вертітись і коли ставав напроти стрілки вибраним кольором — була вигра. У жолобку дзвінко повертався жетон, втричі проти ставки.

Сокіл ставив.

Червоне — вигра. Жовте — програ. Жовте знов — вигра. Зелене — програ. Ще раз — програ. Ще раз — вигра. Червоне — вигра. Червоне — вигра.

Ті, не зводили з нього очей. Цей масивний, тяжкий чоловік розважався. Так, немов у кімнаті не було ні їх ні подиху смерті. Він розважався розщібнувши чорне пальто, відкинувши віхті шалля; капелюх його лежав на столі, а від поривчастих рухів чуприна трохи розкуйовдилась і зпід

неї мигтіла все та сама лиховісна згоїна. Проте Сокіл не міг відігнати вогневих видм, що блимали глибом очей — там жеврів не то неспокій, не то таємна, йому самому лиш відома мрія.

— Досить дурниць — заскрипів іздала голос Бортича.

Значевя вся мряковина, що плила кімнатою, опала. Сокіл зачакловував усіх своїх усміхом. Жевріння очей ніхто не спостерігав. Він, здавалось, був такий як колись давно-давно — це памятав Дубецький і Брей і Жмиря: синій тал наступу, стукіт таганок, десь із запілля шамотнява скорострілів — „бійці, бем гада в пень”. Приходив усміхнений Сокіл, як зоря сходив, і раптом все ясніло. Він засвічував той обрій як пожар; „ідемо” — стугоніла земля, „ідемо” — нависали хмари й орда гнала мов ураган. Тирса й бодяччя тихо скимлили, як роси на луках вимахувалось срібло шабель і Соколів усміх був як перша любов, як бузкова лагідність.

— Досить дурниць — повторив Бортич. Він єдиний ніколи не був під владою тієї людини.

І нараз обрій захитався — вдарило свіжо морем. Іграшкові кораблики — панцирники й торпедовці засновигали на гарматній випал фортів, взметнувся соняшний день, узбережжя, санаторія на взгірі і слово „шедит”, шаршаве слово „шедит” значевя шорхнуло сухо, методично як коротка детонація.

Там знявся смерч диму, кипоті — було чорно і в тій чорній тиші глуха смерть Саєнка, Ольги...

Людина, що кермувала ордою, перестала існувати. Проти неї німовно усміхалась смерть.

Сокіл кинув останню монетку — червоне, програ. Він програв усе, що виграв. Більше не мав монет по пять су. І невідомо чому забаглося йому грати — може хотів ще раз перевірити долю. Але річ була не в тому.

І на мить спурхнули знову спогади.

Хлопчак посміхався до нього. Він ходив між кінями, що паслися й говорив їм щось у ніжні, прозорі вуха; він любив їх, він пестив їх різними ласкавими іменами, він умів кожному зашепотіти щось приємне — коні стиха іржали. А хлопчак любив не тільки коні. Він лежав на животі й дивився, затаївши духа, як важко здійсмається до льоту хохітва, як мандрує від стебелинки на стебелинку скакунець-цвіркун, він до несхочу любив сидіти над водою та забавляться срібнобрюхими рибками, що сновигали на міліні.

Це був чудний хлопчина. Він бігав за полком як щеня й не було ради на його наївні, хлопчачі запити. Він лежав на бурці біля Сокола й лічив зорі — зорі засвічувались і гасли, разом із ними зявлялись і потахали інші світи. Великим возом колисався в далекій мандрівці сивавий характерник; куди їхав — невідомо, напевно не хвилювались там жита, не стуготіли степові поїзди. Може це була чудесна Іспанія, може край конкістадорів, може дальній Єгипет, пропащий закапелок континенту. Там ще ніхто не встановляв влади, там мирно жили люди, спали поруч тигрів і крокодилів, а серед ночі як провісне кохання жахливо роз-

цвітав льотос і хлопчина, цвяхований зірками мандрував за своїм характерником і брав у долоню зелених, фосфоризуючих жуків та метеликів, що губили із крил вогонь-пил. І потім ще й ще приходили лагідні люди: такий промінистий Трістан і його молодший брат Зігфрід і здіймали гранені, кришталні кубки, а на дні кубків було золоте вино — це збирали прозолоть із морських гребенів і несли їм дівчата з тілом як снігова піна, що виходили з мушель і шепотіли слова, від яких жагтіла кров. Характерник — це був Дон Кіхот; він знав ціну речам і мріям, вони проїжджали смагдаковими долинами й узгір'ями, залитими місячним сяйвом, довгі їх тіні мерехтіли на піску, але годі було затягнути їх до громохких міст — там був спокій, ситість. Хлопець і Дон Кіхот воліли голод і мандрівку ненаситними пустелями й нетрями. І зрештою в містах були добровольці, вони вбили багнетом хлопчакового батька, залишили самою матір і палили виселки, бараки. Вони насмівались із характерника і в згадці про них було щось понуре, гнітюче, як твань. Острожили коней і прямували далі — але, на Бога, який же це був чарівний край, де розцвітали вогнями балки, де водились пасмисті полози та огнеокі тарпани ховались по гриву у високій траві? Про це ніколи, ніколи не сказали нічого зорі...

— Може ти хочеш знати, як ми врятувались? — проскрипів Бортич — це цікаво знати.

Сокіл байдуже кивнув головою. Він сидів посередині, сам, а всі кругом нього підковою. Він приплющував очі... дрімав. Чи метикував?...

Бортич діловито заговорив. Це була оповідь про нелюдське зусилля людей, що противились смерті. Іноді голос Бортича навіть тремтів — він оповідав про інших і тоді йому легше було оповідати. Ті речі були справді тверді. По замаху — арештовувано людей, вони сиділи в темному корпусі Холодної Гори — туди їх вивезено. Арештовували не відразу, а чергами — так, наче б одна ланка заходила за другу. Винаходили людей не тільки тут, але деінде, в різних кінцях (справа заточувала коло). Мало було даних — ніхто не признавався, мало хто й знав усю систему. І коли їм освітили по кількох ночах таємницю — вони сахнулись. Це була до деталей розроблена провокація. Бик, стукнувши у візирку Дубецькому сказав тільки одно — „Всі на лопатках, амба”. Дубецький знизав раменами. — „Хто?”... Ніхто нічого не знав. Саєнка розстріляли на світанні, Ольгу ще бачив хтось із вікна на подвірі. Вона була хвора — посміхалась і белькотіла нісенітниці. А потім щезла й не дала ніколи ніякої вістки. Там, з нею тайлось мовчання, несамовите як змора. Мовчання з нею й умерло. Апостола вивезли на обсервацію; — він помішався, але скоро відійшов і хитро утік. Він перший урятувався. Крім Бортича, який був уже давно закордоном. Дубецький, Герус і Брей утікли з Холодної Гори — це було щастя, один раз у житті. Решта подалась етапами у „концтабор”. Звідти вирвались після трьох років каторги, крізь хугу й голод добили кордону й пішли в роздріб. Така була їх історія.

— Я знав, — озвався Сокіл і стрепенувся з дрімоти, — я знав, що всі вислизнете. Такі як ви — живучі. З вас ніодин не піддасться смерті. Це неабиякий талан...

Він розглядав їх знов, їхні вперті, прикрі обличчя. Сиділи не ворухнувшись, покаменілі, отяжілі від однієї, моторошної думки. Сокіл знав її — з року на рік, з тижня на тиждень скапувала важкими згустками ненависть. Леліяли її як скарб, несли її через хугу й хлягу, понад бруки і шляхи, принесли з собою сюди в цю пору, як благословення, як надію життя. Лягали ввечір і підводились зранку — ненависть їх горіла як неціловані уста коханки, щадили її, боялись торкнути її й прошепотіти її ім'я, щоб не розтанула як крижана брила від їх віддиху. Може поза нею не було нічого іншого, такого реального, такого повнотілого, все інше було — міраж. І Сокіл, хоч давно йому стали байдужі ці люди, їхні обличчя, їхні мрії, їхні клопоти, подумав у ту мить, що їх ненависть варта тисячей інших, дрібних існувань, що нею можна міряти неодну мрію й неодну правду. Це були справжні люди.

Можливо, в інший час він захотів би помірятись із ними, але нині навіть не пробував думати про це. Історія, якою жило його друге „я”, те первісне й неторкнене часом, увесь час мерехтіла за тінями тих людей, що хотіли його вбити. Не боронив їм ні говорити, ні розтягати з катівською пильністю всієї справи — він не був тут. Чув їх голоси раз здаля, раз зблизька, немов перегукувались у мряковині, але це все було лише зверхне,

автоматичне сприймання. Він відповідав їм, сам встрявав у розмову, кепкував з них, з їх переваги над собою, з їх невикривальної радості, що ось нарешті вони мають його, що нарешті можна не боятись за цілунок, що спалить ненависть. Чим були всі вони разом супроти іншого світу, який щойно тепер так дивно розгортався у ньому?

— Я — продовжав Бортіч — відразу, коли довідався про справу, зрозумів, що тут маємо до діла з провокацією. Акція не була подібна до інших — до неї приходили не перші ліпші, а вибрані. Приходили самі, бо це була льогічна konieczність їх існування. Я пам'ятаю, як разом із Соколом ми сортували людей, наче брали їх під побільшальне скло, від нас не заховалась ні одна риска, ні одне задряпнення. Справді, легше було б верблюдові з тим вухом, ніж в акції втриматись зайшлому. Але припустімо — не ручімо за нікого. Є факти. Я їх усі вивчав, перепитував усіх, листовно й при зустрічі, всі свідчення сходились, всі водноголос потверджували мої здогади. Сумнівів не було...

Він розповідав („Який дар впорядковування фактів і думок діалектика без закиду!" подумав Сокіл), він нанизував обвинувачення й свідчення як крицеві галки, він виводив почварну будівельку льогіки. — Сокіл повинен був би зібгатись, його торощила ця льогіка, ці факти, ті свідчення. Йому доводили, що він від самого початку провокував, що всю мережу акції він створив сам з одною метою. Йому пригадували всі його слова, його погляди, його рухи перед тим, досліджували

кожний крок його у мент того, в той соняшний день. І все оберталось проти нього („Як різно можна інтерпретувати людські думки і вчинки!” — подумав Сокіл — „це божевілля!”) — чому його ніхто не бачив між арештованими? Його ім'я ні разу не згадувалось у час допитів, про нього ніхто не говорив, а однак всі запевняли, що він був там. Він накреслював там свою діавольську діаграму зради, він обсотував людей тонісенським прядивом павутиння, звідки вже ніхто не міг виборсатись. Він мав добру школу, мав легку вправлену руку. Йому, очевидно, давали повну волю в надхненій ініціативі зради. Це був майстер. Це був кат — сновида, що жив увесь час у химородному закапелку свого мерзкого ремесла, будував свої пляни, злеліяні у теміні, у почварному нутрі, милувався своєю майбутньою насолодою перемоги, а враз із тим ховав себе за шкаралущу перед днем, умів не затремітити ніодним прожиллям, ступав як чуйний звір чорнотропом. Така була хаша його душі.

— Далі, далі! — крикнув він іздалека Бортичеві — я слухаю...

II.

Люди прийшли сюди, як скалки гнівної шкви-рі; вона їх породила, вона їх загнала сюди. Вони вже не могли бути інші — ні спокій, ні тиша їх не вговтували, ні соняшний день мирної чужини не розпогоджував їх чола. То було все

життя — в короткому слові, то була істота їх, неслухняна, збентежена раз назавжди. І як там не було — тільки Сокіл, він лиш один (у свідомости примітивної людини, що залюбки шукає втіленого символу, а не символу самого) кинув у них той засів бурі. Він — це була смуга в їх житті, вирита так глибоко, якби пропалена білим, розпеченим металем. Він повів їх раз — тоді в орді, він повів їх удруге — тоді, у „справі”. Його зрада було щось неймовірне, спочатку тільки розумом охопили її змору і довго-довго після того, треба було їй сочитись крізь холодну плиту розуму в душу, щоб там залягти важкою, сирою рудою. Тому хотіли міркувати, обсуджувати, хоч розум наказував скінчити раз на все з минулим і з Соколом. Може кожний, десь глибоко деліав ледви помітну іскорку надії — аджеж не може так бути, він щось мусить сказати, мусить хоч приблизно виправдати себе, аджеж він був людиною. Це було, між іншим, велике самоприниження тих людей: коли б їм хто сказав про цю іскорку надії — вони кинулись би до горла. Але так було.

Сокіл мовчав. Він у тому менті вже зовсім переборов потребу спротиву смерті. Ставало зовсім легко, але він розумів, що ця перемога не його, теперішнього, що теперішній зубами вчипився б у життя й борсався судорогово, врешті зовсім імпульсивно, бож життя і для нього як для кожної тварини було дороге. Це була перемога того, що прокинувся в ньому — з іншого світу, з минулого й майбутнього, може зперед кільканацяти століть і може століття наперед, того Сокола без часу

й виміру, якоїсь відносної суми електронів, що мала прикмету тремтіти зовсім іншими дрижаннями, чудесними як дзеркала далеких обріїв, як блискавична думка, як іскряста порожнеча небесної прірви. Він не міг би пояснити того стану, він тільки відчував його довершенність.

В кімнаті було німо. Густа ніч закривала її від людей. — Автім, що було містові, каменям, їхній кількасотлітній нудзі до цієї кімнати, до її чаду, до її млявого світла? Місто разом із мжицею йшло поуз них.

— Я нічого не скажу вам нового — посміхнувся Сокіл — ви знаєте все й так. Я волію слухати.

Бортич сердито ворухнув вусиками. Яка нісенітність! Та людина-гад, та людина, що все своє життя очайдушно прагнула жити, якоюнебудь ціною, тепер баранячо покірніла, приходила сюди на заріз! Це була може якась форма „непротивлення”, якесь остаточне затрачання людської гідності.

Сокіл зловив його призирилий погляд і посміхнувся, наче прочитав думки. Бортич був колись для нього цінний, але не своєю фантазією.

Брей стріпонував попіл з цигарки й заходив по кімнаті. Його лице було сумовите, шарпнене якоюсь болісною усмішкою.

— Я так думав — сказав він — я хочу сказати раз назавжди — більше того ніхто не почує, бо це кволість і дурниці... я думав про одне: все розумію, все хочу зрозуміти. Але не тямлю одного — це мені найтяжче було пережити, та й всім. Чи не так?

Він обернувся і те гостре, угласте лице було дивне.

— Людина — заходив він знов — брат, деякі знали віддавна — герой війни, ет цетера бомба. Більший за брата, неправдаж? Можна було вмерти, тільки сказав би. Вірили, от що найголовніше. Ви знаєте всі, що таке віра? Це — життя й смерть. Це понад людину ет цетера бомба. І раптом — віра зломана, повернена внівець. Як буря, як вихор пройшов, ет цетера бомба. Оляля — за це одно можна стріляти! За що він мав тих людей усіх? — За падло мав, гад!...

Його лице скривилось зовсім, раклова харя, гнівна і вражена болем, що розривав усе ество мов лещетами. Коли ти вірив лиш мені — малій людині, — озвався спокійно Сокіл — то тобі шаг ціна.

Брей відсахнувся від нього — раклова харя перекосилась ще більше, її жалив плаз, ще живий, ще не розчавлений.

— Тепер не вірю нікому — хрипло крикнув — тепер людини у мене нема. Тепер вірю лиш у смерть. Цього ніхто не сколихне й не зрадить. Як припечатав, оляля.

Сокіл кивнув йому головою. Цей уже, здається, найшов свою дорогу.

— Я ніколи не вірив у смерть — завважив він — не думаю також, щоб можна було на смерти збудувати нове життя, нову філософію.

— А на чомуж ти будував свою? — глумливо кинув Жмиря.

— Ти знаєш сам — тихо посміхнувся Сокіл — на людині, що могутня.

— Спасенна концепція — сказав Бортич — дозволяє на все, на підлість і на зраду.

— Можливо, бо для людини, що живе, нема ні підлости, ні зради — є могутність.

— Остаточна мета?

— Так. Навіть так. Ідеї не живуть самі по собі, їх творять люди і здійснюють знов таки люди. Отже пощо ховати речі, чому не називати їх іменами? А Брей ішов за людиною не тому, що вона могутніша, а тому, що з нею вязав спомин, звичку, коли хочете, спільне життя, все — тваринне, нікчемне, сентимент. А знищити сентимент, що залишилось би по тій людині?...

— Крапка життя.

— Так, крапка життя, нічого більше. Могутність — та більша за всі крапки життя, більша й за смерть. Це все кордони людські і правдива людина це та, що зриває кордони — оте все, що бачите, до чого звикаєте, що відчуваєте. Ви переходите кордони і вже нічого нема — є тільки сліпуче видиво своєї міці й призначення. Ви вже йдете — одержимі, сновиди; для вас ніщо не сутнє, ні лаштунки ідей, ні прапори з гаслами, ні громадянство, ні ґрунт, де випадково дієте. Існуєте лиш ви — неповторний, могутній, гордий ланцюг. Ось людина...

Може в цьому таїлась крихта правди. Кожний з них мусів за життя щось розірвати, від „крапки“, якою була сіра людинка повести блистку і тремтливу лінію чудесного зльоту — лінію „мо-

гутности" — за термінологією Сокола. Все одно, як це приходило: чи з удару зверху, чи дозрівало тліючи з маленьких літ вогнистим зерном на дні душі. Лінія вистрілювала як наснажене підземними рушіями джерельце, невблаганно волокла ество людини в невідоме — у гріх чи в благодать. Це єдине не було лукаве.

Дубецький згадав промінь: ескадра якорилась перед портом у 1918 зворохоблена як шквиря, адмірала й капітани йшли з каменями на дно або в жариво топки, матросня мітингувала, панцирники обертали лінивці пащі мортір до панських узбереж, Дубецького обрали командіром „Гайдамаки”. Він мовчав. Тоді, коли вели сивих адміралів на різню, коли в морському урвищі загинули одні за одними ненависні старшини, він не промовив ні слова. Розюшені матроси повели в топку молодшого поручника Саєнка. І тоді Дубецький промовив. Він поклав руку на Саєнкове рамя й крикнув коротко — „Зась, до цього. Рушся котрий — куля в лоб”. Він знав Саєнка, як прийшов у школу з батраків, як брався впертістю наверх, як любив море. „Амба”, заричала юрба, „йому і тобі амба, риби тілом кормити в морі!”... Але Дубецький стояв нерухомо, добре заперся ногами, щоб не знесла юрба, що шаліла кругом. Він не хотів віддати Саєнка. Смерть мигтіла в очах, він бачив її зовсім близько — на кортиках і в наганах матросні. Бачив її в жариві топки і на срібних бурунцях хвилі, бачив у чистих очах Саєнка. Та хвилина дала багато. Тут крапка життя завертілась у шалі, тут важилось її існування. Але лінія випалила, світляна

як марсовий сигнал. Юрба відсахнулась, вщухла. Ті з наганами, гурчучи як доги, відступали. Кортики згасли. І Дубецький ліниво подався на рубку — „Гайдамака” ладнав мортіри до вистрілів. Саєнко, біля Дубецького, вимірював віддаль.

Брей теж. У 1920 їх з застави зняли шкурівці. Розстрілювали лавою із скоростріла. Стояли над викопаним ровом, хто лаявся, хто молився, **хто** співав. Скоростріли спішилися, косили не метко, сікли по ногах, по животах, і люди, покалічені падали в пісок скривавленими грудями. Брей сміявся, стояв зложивши руки на грудях і реготався. „Заткнись, клятий — крикнув йому товариш — дреш з мене шкуру живцем. Ти ошталів?”... Але Брей сміявся, бо було смішно, занадто вірив у життя, щоб датись смерті. Автім і самої смерті не було — ті хиткі дула скорострілів, ті чужі обличчя, гугняві голоси — це не була смерть. Він відчув виразно, що це все ілюзія, нереальність, засніжена мряковина. Реальне було тільки його нездоланне хотіння сміятись, йому здавалось, що він у кіні, дивиться на безглузду, до розпачі нісенітну комедію. Висміявшись, він вийде й буде займатись знов своїми справами, буде жити як досі, забуде про те, що з ним тепер. Це була мабуть раклівська очайдушність, босяцька нахабність. Але потім він ніколи не забув цієї миті, свого сміху, що завжди дзвенів йому в усі. Він пішов потім за Соколом у великій мірі тому, що переміг смерть. Його найшли другого дня півживим — скоростріл підрізав йому лиш живіт. З того виходили.

— Як добре таким, що мають велику віру... —
зідхнув глибоко Дмитрюк.

— А це він тобі її знівечив, — каркнув Дубецький — він тобі забрав твою віру, а дав тривогу...

Тиша.

— Цій людині — сказав Сокіл уважно гляючи на Дмитрюка — треба нового стрясу. Її здавили границі життя, звідси тривога й зневіра, а на дні того — жах. Чи не бачите жаху в його очах, він має жах перед смертю. Його треба визволити з тої змори якнайшвидше...

Бортич засміявся.

— Ми прийшли сюди, щоб судити тебе, а тимчасом ти судиш нас!...

— Досить — люто крикнув Брей — досить тих розмов. Хай дає відповідь! Він ще почне нам проповідувати, а ми роззявимо роти, як ґави. Оляля — чи буде кінець підлоті?...

Стало чадно. Люди схаменулись. Вони, справді, піддавались цій людині, її рівному голосові. Вони забували, чим вона була для них. Сокіл цинічно сидів, навіть не пробував виправдуватись, ще збирався їх учити. Це подобало на глум.

Підвівся Герус. Він був такий як у ту мить, коли Дубецький сказав йому там при підземельниці про приїзд Сокола. Він скрадався до нього, посувистим, тихим кроком, навшпиньках, він зблід і тільки втягав носом повітря. Він ще ніколи не чув так близько крові.

— Скажи — тихо проказав він — що ти зробив із моєю сестрою? Чуеш, скажи?...

Це був безнадійний крок. Герус сидів і слухав і тремтів: можна було подумати, що зрадник вийде звідси таксамо спокійно як прийшов. Він сидів й мирно бесідував. Він обсервував усіх із неприхованим кепкуванням; якби мав їх за ніщо. Він насолоджувався собою, своєю зрадою, він був гордий зі своєї зради. Це було нестерпне. Герус подумав, що тут кінчиться життя, за тим опастим карком, за чолом зі згоїною, за прозорими очима — для нього в виснажливому вичікуванні, для тих людей у їх кволости. Він боявся подумати, що ці люди можуть ще раз зломитись, але поспідовно — заговоривши про людину й віру, треба було зріктися терору. Людина була перед ними, а в ній їх віра — це-ж ясно як день, що вони завдячували їй свою віру. Це був якийсь фетиш. Коли його не стане — не стане й віри. І тому вони затагали справу. Герус зненавидів їх в один мент, може ще більше як провокатора. Це були вбогі, мізерні люди.

— Ти скажеш мені чи ні? — повторив Герус і всі чули як ламався його голос у глухій прірві грудей, що ходили гнівом, — що ти вчинив із сестрою?...

Сокіл підвів до нього обличчя. Дивився хвилину, немов прокидався, трохи нахмутив чоло — пригадував. І посміхнувся, якби черкнув срібним лезом шаблі.

— Не знаю, Герусе, нічого не знаю...

Це була глузлива простота погляду. Так прийняв її Герус, так зрозуміли всі — але це не було те.

Сокіл знов потону в другому світі.

...Його фасцинувала ця чудесна сполюка мрії й дійсности. Звенигородський бузок пах крізь гострий дух поту й вервя — було солодко. Орда вже таборилась у місті, місто зовсім не було тепер чуже: мости китягами розкидались над співною рікою, зірниці пожеж там, за рікою оперезували сади, узгір'я і місто купались у цьому малиновому водограю вогнів і світел. Але треба було рушати далі. Орда відв'язувала від дерев, від залізних штахетів свої коні; верблюди стояли незграбними чудищами на майданах і жували сіно. Скрипіли теліги обозів, за ордою тягнулись села, кочові люди з ланів, зі степів, — може це для них розцвітало гасло нової мандрівки, великої міграції. Таж і солодке було те питво походу орд! Розтанули в ньому століття, тисячеліття ситило його терпким і важким пахом — поїло воно скривавлені обрії, тривожні дороги, хмілили ним сторони світу. На захід! На захід! Ось уже бачив їх, нестримні загони, драпіжні варварські ватаги: переходили вплав Борістен, Вислу, Лабу, Рен, ось невеликі відділи сходили в угорську зелену долину, ось кіннота дудоніла копитами по дорогах Франконії й Бургундії... на захід, на захід! Роздатись континентом як жаска луна, запалити вогневим віддихом ніч, стоптати килими лугів, знести білий камінь міст, храмів, палат. Мідянолоба, кургуза навала йшла з надри Азії. Не вірила ні в Бога, ні в цивілізацію, ні в людину. Вірила тільки в свою кров, що жене її до перемоги, може на загибель, але на яку ж чудесну загибель! Кров племен, що відстоювалась

стільки політь, поки закипіла. Кров, що озвалась сильніше ніж грім, ніж рик гірської ріки. Кому подолати її?... Кому спинити цей потік?...

Сокіл нищив на шляху все, що перегороджувало дорогу орді. Це була екстаза, це була цілковита відданість крові, що хмелила його, застилала очі, стрясала ним як могутність електричного струму. Всі границі, всі гаті були зірвані.

Йшла матросня плечем до плеча в атаку, падала й ішла, лаючись, її гнав на смерть голос крові. Йшли киргизи, калмуки, сарти, китайці, лотиші, карельці, хунхузи, фіни, мордва, камчадали, якути, осетини, донці, черкеси, молдовани — вся різношерста, рябоязика батьківщина мороку, надри, шаленого гону крові племен. Їх ніщо не спиняло. Галайкаючи бігли, нічвиди, на сяйво смерти як на благословення, як на райський, пресолодкий бенкет.

І хлопчак тоді обернувся в сідлі — був хмурий, зблід — „Ти не бачиш — сказав він до Сокола — це ричать звірі. Мій Дон Кіхот не пішов би з ними. Вони стратили людський вид. Вони несуть загладу...” Він кинув поводдя й зіскочив зі свого бистрого степового коника. „Хлопче, ти збожеволів? крикнув йому Сокіл — куди ти?” Хлопчак сумно хитнув головою. Тоді Сокіл двічі випалив із нагана. Хлопчак упав розкинувши руки. Світанок цілував його лице, його чоло. І тоді Сокіл пізнав його, згадав нарешті його ім'я. Це був ніхто інший як його молодший брат.

III.

Кучмай, непевно стоячи на ногах, роздумував, куди йому йти. Ще далеко було до світання. Спати не хотів — його роздратовало вино й суперечки. Все це горіло всередині вогняним кублом, він тому віддихав уривчасто й важко, йому весь час пересихало горло. Він ще не виговорився, він був би говорив без кінця — йому слова підступали десь до горла, бились ще у грудях тягарем розжевлених залізних згустків. Ці слова — розплавлене залізо, заливали все його ество. Чув неправду. Для тих — там, вбивство було — правда, для нього правдою — життя. Того сказати не вмів, але відчував, як кров смажних літ, запечена від напруги. Був одержимий екстазом боротьби — людина змагалась із машиною, з містом, з голосом селянської крові, що тяжіла пасивна, спокійна, неспішна. Може у свідомості глибоко таїлась думка: все одне не перемогти. Тоді помагало вино. В вині була втеча, забуття.

Кучмай ішов похитуючись, ноги не служили твердо. Говорив до себе наголос; дехто, в мряці зустрівши, обертався. П'яний метек — на Сен Полі це не рідка новина.

— Сичі — коротко крикнув Кучмай, обернувшись й погрозив палкою: Вам людину загнати б під ярмо! Все ярмо — ви, цілий світ, всі люди. Але людина не віл. То є така правда. Душа різна — ст у душі роздивись лише. Волі треба. Більше нічого. Душа волею *baratie*.

Смажні були уста — горіло нутро, горіло все — небо над ним і брук горів — мжича не гасила. Він ніс у собі якесь дивне вогняне зерно — звідки взялась у мужика така концепція людини? Воно, те зерно кільчило червіньковою ярю — але це зовсім не була візія якогось нового суспільства, це не був клясовий імпульс. Ненавидів доктринерів з мідяною головою — коробкою, що відкривалась немов на завісках і викидала готові формулки людського щастя. Мав погорду до всякої апріорности. Людина це не було щось сформульоване й готове, розшароване на кляси або в соціалістичному укладі, почислене як худоба. В Кучмаєвій концепції — це був поступневий зріст: ембріон вільної людини, навіть фізично зрілої, тільки в б о р о т ь б і набирал форм і напряду, тільки в ж и т т і усвідомляв себе. І життя це була лиш нескінчена кількість ланок — усвідомлення себе, змагання, руху, визволення. І тільки одна в о л я, зовсім незалежна від клясової свідомости оживляла цей невгавний рух.

З мряки виринула безглузда постать Церковенка. Чудний, розхристаний, хиткий з'явився на розі — там блідли світла якоюсь бісівською іскристістю, глумливо-божевільною усмішкою розбігались у теміні. Він начеб чекав Кучмая. Той зрадив як братові. Щось поєднювало їх. Пішли разом.

У прогульці містом поночі є завжди якась злагода. Ніч криє пристрасть, гріх і сміливість — ніч тільки на те істнує, щоб гасити вогонь дня. І Кучмай, одержимий, тахнув. Церковенко мав у голосі лагідність, яка пестила схвильоване грайморе думок, заспокоювала. Кучмаєві було добре з ним.

— Я там плів щось — ніяково сказав Церковенко — ті люди все одно не зрозуміють. Це від чаду.

— У всіх чад, — озвався Кучмай — всі люди чадні. Я тебе слухав — ні одне слово не пропустив. Може це й доречі. Зрештою, у кожного своє.

Їх тіні виринули в жовтавій мряці: коротка Кучмаєва й довга Церковенка. Він як чудернацька шкапа брів вулицею, звисивши важку голову.

— Куди так?

— Нікуди. До ранку далеко.

— Але ти мені віриш, спинився знечевя Церковенко, — всьому, що я говорив, віриш?...

Кучмай знизав плечима.

— Що тобі, чоловіче, з моєї віри? Ти сновиди і все. Ти — птаха, ти не людина. Птахи не сіють, не жнуть — сьогодні тут, завтра там. Мандрівні. Твоя душа мадрівна. Музика не ремесло. Може твоя душа пташача, хіба я знаю? Але я птаху люблю, птасі вірю. Божа вона.

— А ти в Бога віриш?

— Бог за нас терпів, за нашу ворохобню й метушню — ухилився від відповіді Кучмай — я на церкву даю також. Але мені визволення ніхто не дасть.

Церковенко не питав його, якого визволення йому треба. Він розумів Кучмая. Він теж прагнув визволитись. Кругом, як поглянув, була нудьга, аж терпко робилось на серці. А цей чорний, дурний чоловічок, що кртицею рився колись у землі і прийшов сюди рабом, зовсім не був дурний. — Аж дивно ставало, звідки у нього це все береться

— він горів, він рвався. Але надаремно — він вертівся лиш у замороженому колі свідомости своєї страшної недосконалости, людської кволости.

— Ті люди нетутешні — сказав він перегода, коли відійшли добрий шмат дороги — відірвані, от як камінці від скелі. Покотились і в урвище. Який слід по них? А то вітер заніс їх, як листки — вже їм до свого не повернутись. До свого ґрунту.

— Ті люди мають свій світ, зовсім не такий як наш — промовив Церковенко — їм через те легше жити. Їм людина ні по чім, бо й життя властиво для них нема.

— Нічвиди.

Обоє позіхнули й вже не вертались до тих, що там, у Жмириній господі. Врешті вони для обох не були цікаві. Церковенко так і не зрозумів як-слід останньої думки Кучмая. А вона була варт уваги. Він відчув, може він єдиний з усіх, що ті люди далекі від ґрунту. Цей їх сомнабулізм, втілений в ідеї терору то було щось романтичне, недоторкальне, льотне, але це була мана, це не було життя. Ману міг нести вітер на всі сторони, але до землі ніколи вже не прибивав. Одначе тільки у землі було справжнє життя.

Церковенко властиво цим не цікавився. Що могло цікавити його більше, ніж справа мистецького визволення? Справді це було питання смерти на очах у всіх, серед того шумного, бездушного мурашника. Але він того нікому з цих, ані Кучмаєві не міг сказати достоту, так, як думав. Він був сам один із своїми думками про визволення. Він був зовсім, а то зовсім самотній. Це була загроза,

але враз із тим велич. Церковенко чув, що цією самотністю дужчає. Може власне в тому була його остання гордість.

Бо по суті це була квола людина. Він знав, що йому перед завтрішнім днем треба виспатись, бо інакше пальці стануть ще більше неслухняні, розум не буде свіжий і гострий. Але йому не вистачало сили, щоб кожную ідею конфронтувати рівночасно з життям. У глибині душі, він на завтрішній день дивився песимістично. Може це був такий фаталізм, може так мало судитись, а може просто занадто знав себе.

— Зайдемо сюди — кивнув Кучмай.

— Зайдемо.

Ввійшли до „Біяра”, що ще не замикав. В цій дільниці — недалеко вежі св. Якова, при розі Ріволі й Севастопольського бульвару — ще довго не спали. Мжича то потахала, то змагалась. Повії, мокрі від дощу папуги, зі своїми крикливими усміхами тулились до прилавка — це було їх єдине вогнище — ілюзія затишку. Затишні були неонові реклями написів, кармазинові канапи, що відганяли залежалістю й тандитою. Поночі ця дільниця нагадувала підстаркувату, підтоптану жінку зі спорзнавим усміхом. Повії заходили сюди, обійшовши рівні квадрати дільниць. Близько вже були Базари і шушваль діловито та мовчки сунула туди. Лиш заблукані спізнені панове статочно, не поспішаючи, відбували свою дорогу невинної розпусти. Що було цікавішого, як пізнавати Париж з того другого, темнішого боку?

На Кучмая й Церковенка ніхто не звернув уваги. Вони сіли в кутку, замовили вино й мовчали. Їх мимоходом, як нетля крилом, зачіпила якась повія, але не дождавшись відповіді пішла далі до громадки тих, що грілись грогом.

Кучмай зісунув твердий капелюх на потилицю і розкуйовдав хмільно чуприну. Сплюнув. Це була твань і нічого більше. Твань мурашника. Виніс із дому тверду відразу до того всього.

— Є між ними й добрі створіння — сказав Церковенко.

— Що добрі? — злісно крикнув Кучмай — якого добра вам на світі? Для мене добра нема, я сам злий. Всі ми злі. Вам як хто пхенькає у пазуху, то вже добрий. Це кволість людська, це собаче скигління. Я людину не тим міряю. Мені на добрість начхать. Я ніколи добрости не знав. Ввесь світ не з доброго. І нема чого патякати.

Церковенко здивовано відсунувся.

— І голодного не нагодуєш і бездомного не притулиш?

— Ні, — хитнув рішуче Кучмай — нон і ще раз нон. Я милосердя не маю. Я для тих добрих катом був би. Для мене людина — орел, не песя, що скимлить. А орел угорі — літає. От яке моє добро.

— А на церкву даєш...

— Бог орлам лиш благословить. Богові таке добро не миле. Він хотів би, щоб увесь світ немилосердям як та вежа знявся високо. Бо в тому правда, не в іншому. А ти йди — братайся з тванню, як хочеш. Я не тримаю...

— Ніде я не піду, — тихо сказав Церковенко — я так собі сказав. Грішні душі — божі душі...

— Досить! — крикнув знов Кучмай. — Ні слова, бо матиму й тебе за ніщо! От сидімо й дивимось. Добре є питво, добре є вино — це й все. Що там по наших балачках?...

Сидів гордо, щоб ніхто не підступив. Як пан сидів. І Церковенко мимохіть подумав: „Ті світ переможуть, ті сильніші за нас”. Він „нас” розумів як старий табір інтелігенції, що її як тріску підняв революційний вал. От розсипались усі, колись могутні, горді, незалежні по всьому світу і нудять ним. Парії, раби. Ні вгору, ні вниз — борсання, повільна агонія еліти, що відходить у небуття. Може такий соціологічний закон. А ті здійснюються з чорнозему — несамовита сила. Ті, що в третім поколінні ще були рабами. Ті самородки, самоуки, ті самотужники на зміну „нам” ідуть. Ті все перетривають. Де їх міць чорноземна, в чому? Яка філософія їх, сьогоднішніх, безбатченків? Вони йдуть як шквиря. Перед ними все уступає.

Це було признання великого приниження. Досить було того. Та ціла ніч Церковенкові видалась довга, огидна мов плаз. Було холодно. Холод пробирав тіло під лихим плащиком. Було непривітно. Церковенко обернувся і в дзеркалі побачив своє лице: вихудле, довге лице занедбаної людини, що була зайва у світі, непотрібна нікому. Йому захотілось заплакати. Але в ту мить увійшов діловито Мельників.

Він яснів, розкидаючи погляди вузеньких, масних оченят. Берет завадіяцько сидів на чолі,

шалик обмотаний кількома скрутами довкруги шиї, кинений недбало на рамя, надавав йому вигляду якоїсь безпечности, очайдушности. Була в його ході якась слоняча грація. Чепурність і самопевність була в його плавких жестах, в усміху, в борідці.

Він побачив Кучмая та Церковенка і пішов просто до них.

— Це добра зустріч. Я звідти пішов у самий час. Там щось буде, я того певний. Я битий на такі товариства. Це тяжкі люди. Нерівний час нині — облава, поліція, халепа. Поліції не терплю. Установа, з якою не варт починати. Хоч усюди є люди — в поліції також. І все це потрібне в свій час. Але нині мене це зовсім не втішило б. Гарсон, вина!

— Як ви думаєте, про що там іде? — спитав Церковенко, — політики чи злодії?...

— Для мене без різниці. Політики дуже близькі до злодіїв. Політика — макана. Злодійство також.

— Ваш погляд?...

Мельників засміявся й пощипав борідку.

— Я лівий — коли хочу їсти, а правий — коли мені добре. Зрештою, нині все мішається. Ідеї — на боці, зеро, передтим — їсти. Виграти життя. Все махінації, крамнички і так далі. Нікому не вірю. Ніякій політиці. Все роблять партії, махери, фамілії — так усюди. Ідеї — зеро. Хотите схему — як нині держати світ за жобри при допомозі партій і груп? Нагорі кілька шефів — товариство взаємної адорації та асекурації. Надолині — дурні й герої. Шефи сидять на сейфах з організаційними фунда-

ми, мають паспортти з венесуельським чи болівійським громадянством і конта в кількох банках на чужі прізвища. Приходить хвилина, коли дурні (ті вдолині) розумнішають і вибирають нових шефів. Починається боротьба. Звичайно дурні перемагають, справа часу. Тоді ті попередні згортають манатки та втікають на емеритуру. А тут починається та сама історія: сейфи, паспортти, конта. Так у нескінченність.

— Добре, посміхнувся Церковенко (його та розмова трохи розважила) це були дурні, що починали опозицію. А що з героями?

— Ви мені не дали скінчити. Я люблю льогіку. Герої це зовсім інша справа. Я вам скажу відкрито, що це не моя матерія. Але з усіх обсервацій я зробив кілька висновків: геройство це — габ, блеф, макана. Попросту метафізика, питання посмертне: памятник, ювілей і тим подібне. Залишім ті речі. Зеро. Але кожний дуріє на свій спосіб. — Хочете героєм бути — будьте, ніхто вам не боронить. Фантазія, романтизм, ілюзія. Гріш — ціна. Нікому не шкодить. Пасія людини. Молодість. Ентузіязм. Минуле. Нині льогіка, нині вирахування, математика. Героїв ніхто не боїться.

— Але боялись би, якби стало їх більше. Скажімо — хочби на пятьдесят процентів героїв — пішло б?

— Я в це не вірю. Ілюзіями ситі не будете, а хліб їсть більшість. Хліб не геройство — щоденність, льогіка. З льогіки ніколи геройства нема.

Висказавши ті думки Мельників, милуючись сам собою, зложив руки на животі, ногу заклав на

ногу й так холітався. Кучмай дивився на його руки, дивився вперто: це були товсті волохаті пальці з квадратовими, низько обтягнутими нігтями. Вони підходили до цілої кантовастої постаті, це були ведмежі лапи. А сам ведмідь хитро посміхався.

„Це каналія” — подумав Церковенко і зідхнув, „але що мені до неї?”. Почув себе ще раз гостро самотнім. А Кучмай, завісивши на губі огризок цигарки, дивився на Мельникова, так, як дивляться прості люди на освічену каналію: погорджуючи нею й боючись її.

— Я брешу — сказав перегода Мельників, — треба бути справедливим. У кожному правилі бувають вийнятки. Я знав героя з льогіки. Це може єдина людина, яку я колись поважав. Не кажу про приявних.

Він уклонився і прищулив око.

— Це було в пустині. Кілька років тому. Служба у Чужоземній Легії. Люди з усього світу, збірники. Шушваль. Найкраще ніяких друзів. Життя — пес, гроші — зеро, настрої — шибениця. Араби й авантюристи. Від товариша кулю в плечі під час нічної стежі, або ножем у бік, у таверні — дурниця. Я з ніким не дружив. Сам по собі. Найкраще. Але одного дня до секції — новик. Нічого з виду, пика тверда. Ліжко біля мене. Питаюсь, з куртуазії — хто він такий, з ким маю честь і так далі. Земляк. А може не оповідати?

— Навпаки, кажіть — сказав Церковенко, закрепили губу.

— Говори, говори, — вкинув злісно Кучмай — що ще скажеш цікавого?

Мельників покосився на нього, не любив, коли йому говорять „ти”. Але нічого не сказав. Йому принесли ще вина. За той час він зиркнув на дівчат, що стояли при контуарі. Одна йому подобалась. Вона це помітила, посміхнулась, хотіла підійти, але він дав їй невловний знак головою, мовляв: згодом. Дівчина пішла в кут і самотно сіла при каві. Була висока, дебела й білява. „Чи не німка, люблю німок...” — подумав Мельників і продовжував. Після діри Сен Поля настрої знов повертався до нього.

— Так от земляк у Чужоземній Легії. Прізвище — забув. Якесь пташаче — Сич? Сова? Сокіл? Та менше з тим. Макана. Камерад при боці — веселіше. Тим більше земляк. Люблю земляків, знаєте самі. А людинка займава. Рука метка, око — діамант. І поведінка — джентельмен. Не якась там шпанка. Можна сказати людина зі сфери, коли хочете. Людина з колишніх. Неохоче говорив про себе і своє минуле — кілька слів усього. Найнявся у Марсею, був у Австрії і в Румунії. Найпевніше був і в Совітах. Зжились ми. Експедиція в піски — разом, служба на пограниччі — разом, Біскра, Маракеш — разом. Гажа зеро — не розгорнешся. На відпочинок з пустелі в місто. А ми з ним більше так для фольклору. Цікаво все знати. Вечеріє — в господу. Оповіді, спомини. Старовина. Зеро. Тоді йому язик розвязувався. Охоче слухаю — людина, скарб, досвід, філософія життя. А жук битий. Історійка повчальна. Організація, розумієте, мафія, не жарти — могли перекинути шосту частину світа шкереберть. Революційна акція — зеро, так тільки зда-

ється. Мережа під землею — бригади, баталіони. Штаб. Диверсія. Відділи — оперативний, мобілізаційний, розвідка. Все як на долоні — розповів. Дурне — критись. Це вже історія. Справа як треба. Чисто зроблена.

Мельників змовк, зиркнув знов на біляву дівчину, почав чистити люльку, посміхнувся.

— Ну й далі, вали далі, чогож ти? — крикнув Кучмай.

— Зараз. Зле тобі сидіти? Слухай — колись як найдеш.

Мельників прилагодив люлечку й засопів нею. Церковенко услужно черкнув йому сірничка. А каналія сповилась голубиним димом і продовжувала:

— Спілка не з безпечних була. Взагалі, тільки уявити — конспірація, мафія, терор ет цетера. Людина проти людини. Темінь. Удар келепом — не знаєш звідки. Макана. Проект — унешкідливити військовий порт. Я знаю, бував, обект обемистий. Форти — залізо-бетон. Батерії садять з берега — ніякий десант не висадиш. Доки — два панцирники в риштах. Арсенал — перша кляса. Валять. Мій чоловічок затиснув у руках бражку, мозок і душа. Схема як по льюгаритмах. Один сюди — другий туди, кожний на місці. Перший сигнал. І крапка. Шедит рве на частини. Бетон як глина. Залізо — zero. Батерії коміть головою. Ришти як тріски. Чисте діло. Макана. Але мафію мою тимчасом як суслів — за лапу і під замок. Макана. Всипали одного, другого — а мій чоловічок похожає. Насип — солі на хвіст! Конспірація. Тут і початок темної історії...

— Історія небуденна — завважив Церковенко.

— А так, історійка не сучасна. Історія — перша кляса, як удар келепом. І це мені розповів земляк на страдних шляхах скитання. Серце розкрив, душу показав, до сліз мене довів. Перше — патріотизм, друге — людське героїство. Шаную. Щиро. Гідне пошани. Нам, мерзенним, слід цілувати б таких людей. Це за нас приймали і терпіння й смерть. Залишаємо це для історії. Габ.

— Продовжуй, не нудь — спалахнув Кучмай.

— Продовжую. В акції була жінка. Сподівайтесь — кохання, пристрасть і так далі. Ні — п'ятоночіно. Може й кохання не було. Ось де сук. Я узяв його тоді (його — Сича чи Сокола) за жабри схопив: „скажи, чи була люба?” „Ні, сказав, я про це ніколи не думав. Я думав про справу”. Зеро. Але це треба було в'яснити. Це головне питання. Отож жінку беруть, сидить! Ви знаєте, буває в житті мент. От такий собі нікчемний. Зовсім сірий — а знечевя спалахне і осяє тебе. Нелюдяно. Кожний такий мент мав. І я і ти і він і той — четвертий з п'ятим. Така умова людського існування. І тому чоловікові такий мент прийшов. Міг спалитись — море, кордон. У руках усе. Ні — чоловічок пропонує: віддаю себе в руки — пустить жінку, невинна. А він же риба — мозок і душа, в лапах тримає нитку. Пішло. Сам приходить у пашу. Ось людина. Вже герой. Але цього мало...

— Жінку випускають?

— Смієшся? Ти хотів би, щоб поліція слово тримала? З поліцією, брате, не займайся. Сидить чоловічок-земляк, сидить і жінка. А справа горить — людей пакують чергами. На допит приводять.

і волосся дубом — все знають. І то від головки, від штабу. Макана. Провокація — як дуб. Хтось лягає і стукає. Удар келепом. Чоловічок мій — звір у пастці. „Що ти запираєшся, голубе — так йому кажуть — тут у нас документально й достовірно”. Вся мережа. „Брехня, каже він, нічого ви не знаєте, а так на шармака берете”. Але факти наявно. Факти валять по голові. Людина в здогадах — хто? Хто з вас, зрадник, браття темряви? Мовчанка. Люди добірні, сталь, зубом не вгризеш. І думка як удар келепом — жінка. Вона й є. Вона сипле. Вона й раніше сипала, тільки всього не знала. Натурально — жінка в такій справі — габ, дурниця. Дотого й пацанок був і чоловік. Спробувала назад — не йде. Приперли — заспівала. Справа проста й ясна.

— Найпростіша — згодився Церковенко — щож далі?...

— Далі — наскрізь романтично й безглуздо. Я не повірив би. Макана. Але цей чоловік не брехав. Та й пощо — він говорив так, якби це була звичайна річ. Він не хотів, щоб та жінка вийшла таврована. Розумієш? Він горів за справу. Але він горів також і за людину. Що йому по його житті — його й так чекала куля. А жінка мала життя і радість. Вона мусіла жити. Тут було геройство, обраховане до міліметра, коли хочете. Той земляк гріх їй дарував. Простив їй усе — для життя. І те, що видала його та інших — забув їй. Він замість неї — себе подав за провокатора, перед своїми, перед справою. Крапка. Історії кінець. Для мене досить.

Він змовк. І ніхто не обізвався, ні Кучмай, ні Церковенко. Сиділи задумавшись — як у дрімоті. І, здалось, що саяво цієї крикливої господи, гострий голос її, нічної срібноперої птахи, все знімовніло в ту мить. І лиш мигтіло сліпуче, як ясність допитливої людської думки, що родить біль, страждання і подвиг.

Все відійшло, змаліло. Кам'яна чужина, хрипле соннаве місто, мряковина його тяжка, люди його невгомні й примхливі були далеко-далеко. Всі обличчя заслонила повідь, тремка як срібло дня, що встає, як сам день до провісної сівби готовий. То спалахнув світ, новий світ гордої людини.

А Мельників-Задорожній, пихкаючи люлечкою, розвалистою ходою, як ситий звір ішов. Ішов до жінки.

IV.

Апостол досі не говорив. Слухав усіх — як неспокійно, нестримно, врозбрід гомоніли голоси. Дивився: кітловина кімнати шумувала талом ночі (було далеко за північ), лица виступали масками, набряклими, жовтавими, прикрими. І в чаду лиш Сокіл, та одна людина, що прийшла сюди по неодмінну смерть посміхалась ясно та спокійно. Апостол бачив усі тіні Соколового лица; вони іноді показувались і зникали, немов нетерпляче відганяв їх, зайві, докучливі. Людина не мала чого непокоїтись — спротив смерті був подоланий, утома тіла

відходила з кожною секундою: над урвищем смер-ти тіло свіжіло, немов віддане нагальним вітрам з прірви, холодним вітрам з небуття.

Апостола забули — його тут і не сподівались. Він від літ жив сам по собі, хирів і нудгував. Про нього потайки думали, що він не зовсім вийшов із божевілля. Так назавжди zostався торкнений якимсь болісним, загадковим посміхом. Могло бути й гірше. Чули, що живе убого, злидарем, пів-року у лікарні Армії Спасення — відкривались під осінь його поранені легені, дехто чув, що сидить у бібліотеках, на рефератах, буває скрізь — по чу-дацьких кружках і зборищах — читав щось у ан-тропософів, у мазданістів, у теософів, встряває до дослідників Св. Письма, до спіритистів, ходить до прихильників Кіркегора, до послідовників Будди...

В а к ц і ї він уже не міг придатись. Акція не потребувала ні шукальників, ні хворих, ні юро-дивих.

Одначе він мав ясну думку й плавку мову. Коли почав говорити — посміхнулись, глянули по со-бі поблажливо, але не перебаранчали.

Один Бортич слухав знехотя, позіхав і глядів на годинник — справа зайво затягалась.

Апостола любили. Любили може саме за його юродивість, непричасність до буденщини. Він не брав нічого від життя, ні від справи, ні від людей — він жив сам із собою, у своєму фантастичному світі чудернацьких конструкцій, утопійних химер, парадоксальних силлогізмів. Так думали про ньо-го: він живе й не живе. Ця людина мала колись по-дію, що її приголомшила, раз назавжди вирвала

від життя, начеб оглушила — недарма не раз він жалівся на якийсь дивний шум в ухах — не то го-
мін далеких голосів, не то невпинне й настирливе
дзизчання бджіл, не то тихий гуд литих дзвонів.
Було багато дитячого в ньому, в його ненастанній
допитливості, в його вічній душевній метушні, що
видавалася йому бунтом — а це була, як думали,
наївна хандрижність, вередливість вдачі, що ніколи
остаточно не оформилась, ніколи не огорнулась
твердшою шкаралушею.

Поблажливо знали про його шукання — від
сектантського скитання до партії, що здавила його
кліщами, від партії до „справи”. Тоді приходив ін-
тервал, його тендітні нерви не витримували напру-
ження — і знов шукав, знов окаянно ширяв неспо-
кійний його дух, але тепер уже не грізний, сточе-
ний недугою.

Це був один із божих чоловічків, що нудять
світом увесь свій вік, нешкідливо, непомітно для
інших. І кому завадив би він із своїми шуканнями
тут — у химерному мурашнику, де людські утопії
й ялові маріння віками нагромаджувались, як змо-
ри нависали над каменем, шикуючись у громохкі,
але й легкі будівлі — кожний вихор нагальніший
розвіяв би їх...

Цей чоловічок говорив нині притомно.

Він стояв у куті, за завісою мряки як мана,
у своєму лихому убранні, що смішно, мішком від-
ставало на худих плечах, в окулярах, за якими миг-
тіли таємничі зікри, розкладаючи довгими, кістя-
стими руками і всі бігали зором за його пальцями
— промінистими, довгими над міру, крихкими.

І ввесь час усміх спурхував на рисці при устах — то був лукавий усміх, навіть злісний як вогник, усміх кволої, недужої людини.

„Кажан — подумав Бортич — пощо він нудить? Його нудьга сіра як осінь, в ній нема життя творця, він вже зотлів...” І дивно — на Сокола теж війнуло мертвим сопухом. — Може там, де розцвітав звенигородський бузок, де горіли підпалені міста, дорогою орди, цей чоловік у лахмітті перебігав шлях або сидів під старим собором жебраючи милостині для своєї недужої душі, для свого зхорілого тіла, в якому давно перестала живо бити кров. Але Сокіл відігнав від себе ці думки — йому не слід було вертатись до минулого. Коли він прийшов до розв'язки — йому все прояснилось, все було чітке. Хотілось до кінця бути спокійним. Ніюдин із цих людей не повинен довідатись ні про його пориви, ні про його упадок, ні про його „я”, що розкололось тоді в степах і вже ніколи вдруге (хоч він і пробував його сцілити) не повстало, суцільне, льогічне й суворе.

Жмиря засунув залізні жалюзії, до половини — Сокіл здригнувся від грюку, спіймав себе на нервовості. Це була кволість.

— Людина — сказав Апостол — це дорога порцеляна, це крихке ество, чи не помітили ви? Чим більше її заперечуєте, накидаєте на неї важкий тягар світу, довкілля, ідей — тим ясніше мерехтить вона. От де загадка, от де мудрість...

— Говори до речі — перебив йому Брей — треба розходитись...

Апостол ліниво та приязно кивнув йому — подумали б — пеститься чудацькими думками, знов будує химерні будівлі мрії.

— Розійдемося — тягнув він — на все час. Чи слід спішитись із смертю? Правда, легко людину вбити, але розгадати її, нелегко, ні. Я беріг би всяку людину, я узяв би її, розгорнув би надру її й кожного тремту людської душі достерігав би.

— Гада беріг би? — сердито озвався Брей, нетерпляче.

Апостол знов метнув чудесні промені зза окулярів.

— Гадів залишімо. Нехай повзають. Між людьми гадів нема — це омана — людина тим то й дорога, що має в собі неземну, святую іскру, а її гад не має. В ній кожна думка цінна, права чи злочинна. А хто мені скаже, де початок доброго, а де злого?...

Здивовано поглянули по ньому. До чого вів?

— Нема доброго, ні злого. Є таємні сили в естві людини, що рвуть її вперед, що весь світ можуть іноді подолати. Видумували мораль, закон, незрушенні скрижалі правди. А це все нінащо. Ті дороги не ведуть до нічого. Ті дороги лиш зне-силюють людину, знікчемнюють її гордість. Бо на-га правда ніде інде, як у людині самій. Так — світ-ло в людині, прірва світла в тій надрі, де добро й зло однаково рівні, однаково вартісні. Їх не роз-ділиш.

Той, хто найшов у собі правду, не затьмаре-ну нічим, той велит. Ще більше — той Бог. У сер-

ці людини. Бо лиш Бог один знає справжню межу доброго й злого, ми й наші суди — марне...

— Ти знов про Бога, — перебив йому на-смішкувато Брей — котрий раз?...

— Я про людину, тільки про людину — скоро сказав Апостол — Бог на узбіччі стоїть і на нас дивиться. Його слово у наших спорах останнє й наймудріше. Але о с ь д е не почуємо того слова.

Він це сказав глухо, не дивлячись на нікого. Немов боявся вимовити. Але всі знали його давню теорію: ждати Бога тут, на землі — гріх і хула. Світ такий грішний, такий темний, що Царства Божого ні терпінням, ні війною не вибороти. Світ і людей треба залишити самих по собі — з їх надрою ворохобні, злочину й гріху, не кликати Бога.

— Що людина — озвався знечевя Жмиря — прись — і нема. Така твоя людина.

— Я не про людину саму, не про її земну оболону — це дурне. Це твань і пил. Я про сяйво, що в ній. Його не вбити. Я те сяйво узяв би молитовно в долоні й застиг би, споглядаючи.

Всі засміялись. То були крихкі думки, крихкі теревені. То був чад недужої думки. Апостол не-терпляче здвигнув раменами. Їх не переконати. Він спинився зором на Соколі, зморщив чоло — відмахнув думки — пригадав Сокола аж тепер.

— А щож ти про мене думаєш? — промовив Сокіл, пильно вдивляючись у нього — як судиш мене, Апостоле?...

Двоє людей були проти себе. Того менту ніхто ніколи не забув — вони розмовляли німовно

з собою, вони зазирали собі в таємне, темне нутро. Стало тихо. Сказати собі того, що хотіли, ті люди не могли. Тай не це було їм потрібне.

— Ти йшов як сліпець — перервав тишу Апостол — я тебе розумів. Ти не знав свободи свого сьйва, своєї гордості. Ти ще багатьох річей не знав, не второпував. Ти не знав, що може людина. Ти аж тепер це знаєш. Ти ось прийшов сюди сам, бо ти збагнув велику міць гордості. Чи не так?...

— Може й так — посміхнувся Сокіл — говори далі.

— Зрада. Я силкувався знайти її суть. Ти знаєш, я в гада не вірю. Гади є, але ти не з їх породи. Та зрада твоя — це зовсім щось інше — це велике визволення...

Брей ворухнувся і заграв зікрами. Ненависть і люті замигтіли в очах, спалахнув кровю.

— Ти, занудо! — крикнув він пронизливо — скажи ще слово, а розчавлю тебе!...

— Хвилинку, (Апостол благально простяг до нього промінисті пальці, він розмилювався у тому свому метикуванні) я скінчу — тоді чав. Мені все одно. Я не бороню, не виправдую. Я тільки боюсь за людину. А потім може сам вбиватиму її, бо визволення є й у вбивстві. І для мене, що вбиваю й для офіри, що смертю скінчить свою непотрібну ворохобню. Їй із тим легше буде. Чи не так, Соколе?

— Може й так — знов посміхнувся Сокіл — тобі краще знати. Ходи сюди!...

Він нагло крикнув, аж Апостол здригнувся. Сокіл повторив, аж тоді рушився. Ішов до нього криво посміхаючись. Ішов якби загіпнотизований, променів і йшов. Сокіл підвівся. Апостол стояв перед ним — його долішня губа тремтіла, але він не зводив очей з Сокола. Він зблід, зжовк — це був привид, лихий упир з димного, чадного опару. І посміх не покидав його, не то юродивий, не то винуватий посміх.

Сокіл озвався — його голос був десь іздалеку, з надри.

— Мовчи, Апостоле, ні слова більше. Мовчи.

Апостол хитнув головою. Сокіл сів знову, змеркнув. Апостол відійшов згорбившись, вбгавши жовті, худі вязи в плечі. Сів і закрив лице руками. Влада тієї людини була ще велика.

Всі зникнули по цьому епізоді. Їх засотала тиша, дим.

— Ми сьогодні розбалакалися — заскрипів серед тиші Бортич, повернувшись у кріслі — нехай — раз можемо сконфронтувати ідеї. Я ще маю трохи часу, але краще скорочуватись, бо час завжди зрадливий...

Він повів сталючими галками за шклами по людях. І почав говорити недбало, цідячи слова, так як пан, що ласкаво зіступив до челяді. Проте мав до всіх погорду.

— Одна історійка: Я сидів у час війни інтернований. Менше з тим, де і в кого. В одному бараці нас було сімнацять старшин. Було сутужно. Не було хліба, ні одягу, тримали нас суворо, не як бранців, а як собак. Легко було вмерти, смерть,

напевно, була б неодному визволенням. Уявіть — сімнадцять молодих людей конає у тісній клітці. Люди починали знесилюватись. Але треба було витривати. Один поручник починав виявляти ознаки шалу. Це був юнак, пів дитина, не диво, що заломився. Він плакав, бився головою в стіну, трапив людську подобу. Шкода було його, але найгірше — він деморалізував людей. Ми всі могли через нього потратити голови. І виходу не було — один старшина, доречі його приятель, мусів його застрілити.

Сокіл знечевя підвів голову й прислухався. Але з його лица не можна було нічого вичитати. Але був спокійний — його давнє, друге „я” застигло. Спритомнів.

— До чорта — тихо продовжував Бортич — цей один випадок мені відкрив очі. Що там скавуліти про людину, про її внутрішній особливий світ — якесь „табу” для слабодухів. Є щось більше за людину, неправда? В ім'я чогось більшого за нас, за мене й за тебе, один із другим, життя покладає англієць, італієць, француз. Не переконає мене ніхто, що в тій смерті нема шляхетного, найкращого, що людина має. Не скаже мені ніхто, що все велике й гарне в історії створилось чимсь іншим, як зреченням свого особистого в користь загального, на вівтарях міту. Я не люблю теорій, там завжди багато афектації й пустослов'я. Але я знаю тверді слова: честь і обов'язок. Абеткові правди, чи не так? Але це двигач. Це єдине, чим зміряєте людину. Принаймні я так міряю.

— Правда — вкинув Дубецький — нарешті слово як потрібно.

— Що варт для мене людина? — говорив Бортич не звертаючи на нього уваги — доки я був там — я лічив людей на тисячі, скажім, для скільки треба дороги орд (посміхнувся він). Таке військове ремесло. У мене були прапорці, до затикування на карті — от і по всій людині. Я не з людського почуття прийшов до вас, до вашої спілки.

— І з нас ніхто інакше не йшов — перебив його Брей, — задля людини не варт було йти на смерть і на Сен Поль, оляля.

Сокіл поглянув скося на нього й усміхнувся. Він розважався, слухаючи їх. Аджеж на його наказ Брей міг колись обернути мстиве лице, куди він Сокіл, схотів. Але справа була не в тому.

— Зачекайте, — нетерпляче сказав Бортич, — дайте скінчити. В ту мить, коли я зважив, що наша справа це не справа одної людини і в і м я л ю д и н и (я завжди мав омерзіння до всякого скигління, до всякого милосердя до обездоленої, кволої людини — це все лиш кепський жарт), я став за нею. Але мій розум — погорджую серцем, почуттям — це теж тільки жарт — домагався відразу концепції, що зуміла б найменш реальному, чим була наша справа дати подобу реального. Я впав на думку, що освічує ество: у минулому ми забагато говорили про людину й її скупеньке щастячко, ми розбивались за ним, за щастячком нашого племені до людини. Таж л ю д и н а була нашим найбільшим ворогом! Коли я прирівнював нас до тих, що там, у таборі, стріляли найлюбішого приятеля, щоб

не скавулів — я жахався. Така прірва людяности, добросердості, сентиментальности! Така ягнятковість, така вбогість духа!

Він стриг вусиками, він не запалювався ніколи. Карбував слова, неформальні, кострубаті, що могли видатись мертвими. Але тому, що у нього не було ані крихти театральности, він говорив як звичайно, рівно й неголосно, вбгавшись трохи у себе, світлячи лише галками очей — так що ніхто не міг запідозрити його в нещирости.

— Ти комбригу, відкидаєш свідомість людських істот, їх окреме існування? — знечевя озвався Сокіл, начеб вони були десь на клюбовому диспуті.

— Природно, не виключаю можливости, що ті істоти можуть творити свій світ, але тоді вони мене не цікавлять. Взагалі, таких треба нищити. Це найбільші шкідники суспільства. Я бачу всіх людей одержимих маривом міту. Це скоріше вже не міт, бо його відчуваєш наскрізь реально — це вже конечність, початок і фінал життя людини, яка краще навіть хай не називається людиною, — для неї видумайте іншу назву. Та не в ній річ. Ось конечність — про неї я — за нею йде рішення життя й смерті, кожночасно. Могутня система! Яка гармонійність, яка симетричність! Це інтегральна система, другої такої нема. Тут і людина і обов'язок і честь, навіть конвенціональне щастя.

— Чи це нова релігія? — кинув із вугла Апостол.

— Релігія не є конечність — морозно глянув по ньому Бортич, — я релігію розумію функціо-

нально, як частину духової діяльності підпорядковану моїй системі. Це можна залишити одиниці, якщо це виразно не шкодить її готовості в акції. Для мене особисто — додав він, моя релігія — це терор.

— Відкуплення — через смерть людини?

— Так, це догматично. Людство буде спасене через нещадний терор. Воскресення через смерть — така догма.

— Не занадто лагідна — посміхнувся Апостол.

— Наш світ не для лагідних — відповів йому Бортич, — коли не будеш убивати — вб'ють тебе. Ось і вся правда. Звичайно, це тільки схема, зумисне упрощена. Але на ній держиться система мітів.

На цьому він змовк. Цей чоловічок говорив як кат. Він говорив цинічну, нагу правду. Несамовитіщу від себе самого, від своєї акції, від своїх людей. Їм не прийшло б у голову хулити. А він хулив. І він був певний своєї перемоги. Він знав, що ніхто не насмілиться збунтуватись проти його системи, проти його несамовитої догми, що цупко обхватила істоту цих людей (принаймні сильніших) і володіла нею не допускаючи бунту. Це була фатальність їх існування, їх призначення. Бортич говорив за них. Він вів їх крізь мряку, засліплених ненавистю, одержимих жагою крови й смерті. Він, цей масійський їжакуватий чоловік іскрився їм у теміні.

— А я? — підвів голову Сокіл і глум блимнув його устами. — Яке моє місце в твоїй системі?

— Ти, — рукавичками стріпонував Бортич попід, що впав йому на пальто — ти, кажучи загально й теоретично, ворог мій і моєї системи. Послідовно — я тебе повинен знищити. От і все. Інше мене не цікавить і не може цікавити. Раз для мене не існує людина та її світ об'єктивно, тимсамим і ґрунт справи ясний.

Він подивився на нього просто й байдуже, а потім відвернувся.

— А ти що ще скажеш?

Чекали на Сокола. Чекали таки від нього слова. Хотіли таки знати, що думає та людина, що залишає їм по собі — може хоч одну частку свого невловного, таємного ества, яке надаремно хотіли збагнути. Це вже було якесь охмеління, якесь півшалене роздратовування себе. А може сподівались як фінала, його лебединої пісні, героїчного кінця людини, що вчила їх стільки разів бути героями?

— Кінчіть, кінчіть — нетерпляче озвався Сокіл і в голосі його черкався гнів, — кінчіть. Кватш. Я чув усе, чув перше, ніж ви починали говорити. Може я там свої думки виловлював. Що вам скажу нового? Мене і н ш и м не знатимете. Я для вас умер тоді, коли ви перестали вірити в мене. Мені не гірко це. Я інакшого не сподівався ніколи, бо я себе змінити не міг. Тай пощо? З нас ніхто себе не змінить, бо це понад наші сили. Ми тільки можемо збагнути (я це збагнув), чим ми були, чим ми призначені були бути, але напростати шлях — несила. Ви розумієте мене — чим скоріше ми відійдемо, тим краще для нас і для тих, що по нас прийдуть. Ми з орди прийшли всі. Орда ніколи не тво-

рила нічого великого. Орда — це лиш — неґація, ми конфронтуємо знов ідеї, Бортичу?... А позитивна частина нашої філософії занадто мала перед величчю майбутнього. Ви знаєте, як приходить на світ людина? Це сумно — але треба знати: тоді є все, кров і чад, враз із найсвятішим, яке лиш можна собі уявити — найогидніше. Враз із найчистішим, яке лиш має людина — кров, полумяний, шляхетний струм — твань, найбрудніша й сопушлива. Так є, але це великий закон народження, це незбагненна тайна. Прирівняйте — ми прийшли в найчудеснішу добу людства, ми стали на грані — завтра родиться вже новий світ, величній як сонце, даруйте патетику. Парафразую Ґете — бачу той світ, він herrlich wie am ersten Tag... А ми? Ми — орда сучасности при народженні того світу, як твань при народженні людини. Ми огидні, сопушливі, нікчемні, але необхідні. Розумієте мене?...

— А наша кров, а твоя кров?—крикнув Брей.

— Кров? Кров зосталась там — на ланах великої сівби. Кров не йде на марно. Кров нашу всмоктала земля, ґрунт, по якому чвалувала орда. Кров не пропаде. Там у землі, тліє вона замінившись у вогненні руди, що потім дадуть дзвінкий металъ. Та кров під землею буяє. Всяка кров — і права й лиха, героїв і зрадників, всяка кров землю годує. За кров не бійтесь.

Він стих, згас і торкнув себе за горло — пересихало. Жила напучнявіла на чолі. Озирнувся на хвилину — лице стало злісне, похмуре.

— І досить — стукнув він п'ястернею по столі.
— Кватш, я вам все сказав — більше непотрібно

вам знати. Досить питва, досить розмов. Надходить час інший, не наш час. Кінчайте..

Він стиснув уста і замовк. Чекав. Видно було, що більше не скаже ні слова. Мав у собі якийсь дивний відблиск, що тільки хвилинами мерехтів в очах — ясний і нетутешній. З ніким не прагнув ділити його. Це було його останнє слово до людей. Його лебедина пісня.

І кат — Жмиря сонно кивнув дубовою головою. Час не ждав: він був однаково неблаганний для життя і для смерти.

V.

Коли Жмиря згасив світло, всі як лилики у шклянній баньці кинулись до виходу. Не було як прощатись, ні сказати того, що може хотіли ще сказати один одному. Рятувались. Зза рогу сусідньої вулички, в прірві темряви й туману, що міцно обтуляла дома, замигтіли жовті лампки поліції. „Облава!” крикнув сполохано кляксон. Вогники мигтіли тут і там, в обсягу їх було видніше — тоді силъвети поліціантів зростали потворувато великі, громохкі, нефоремні. А голоси гомоніли дивно в цій туманній прірві, не то близько, не то далеко — тут люди тратили міру віддалі, перспективи, акустики. Тільки один бік був вільний — як зідх вітру, різкий і нагальний. Це було праворуч — у вузькій, страшенно вузькій щілинці заулку, що між задньою, глухою стіною старої церкви й мокрим муром обдертої рудери збігав прудко до ріки.

По короткому звукові випалу, що човгнувся безсило мурів, наче б хотів допасти їх краю, було очевидно, що Сокола не стало. Він мабуть залишився там, при щербатім кореню газової ліхтарні, напівсліпої, зовсім старечої, головою припавши до кісток мокрого, брудного каменю. Можна було більше не думати про нього. Тривога, мов сич крикнула й знялась важко вимахнувши крилами з виступу на змуршавілому домі. Тривога була вже в усій дільниці. Ніхто не знав, хто мав останній порахунок із Соколом — може Брей, може Герус, може Жмиря. У теміні того ніхто не міг довідатись. Звичайно, ніхто не говорив про такі справи — ні передтим, ні потім. То була тупа, безіменна смерть у заулку. І добре, що мряка її закрила.

*

*

*

Апостол і Дубецький уже зовсім спокійно йшли узбережжям. За ними залишився сірою плямою, що починала вже оформлюватись у кострубаті граняки, Сен Поль. Ще шугали низом, над самими хідниками сиві клуби мряки, як сплетені пристрастю тулови усміхнених, розіграних потвор. А над ними ледви-ледви накреслювалась недоладна архітектура злиденного кварталу: неправильні брили готелів, нестрункі, химородні вежі, горби калікмансард і як цурупалки — кістяті руки погорільців — закіпчені комини.

А перед ними — також підтятий синьою смужкою імли виростав з мутнавих вод Сени острів. В небо пнялись тупі вежі Нотр Дам, її абсида зі сталево-чорного каменя, з крилами контро-

форсів, що льотні і легкі нагадували ребра велитенської шуліки, її кістяк, заклятий тут навіки. Турман сповивав і старі готелі острова, його прорізували блідаві блиски надбережних вогників і голі ще віти надсенських осокорів.

Апостол і Дубецький мовчки прямували до острова. Починало світати.

— Помилка — промовив нарешті Дубецький, — не слід було збиратись на Сен Полі. Тепер Жмиря напевно засиплеться. Але годі було видумати щось друге.

— Сен Поль — надра, — посміхнувся Апостол щипаючи борідку (він трохи трясся, чи від холоду, чи від чогось іншого), там усе щезає. Мине день і забудуть.

— Годі забути смерть, — глухо сказав Дубецький.

— Твоя правда, смерть годі забути.

Замовкли, йшли далі. Дубецький обернувся. Нікого не було за ними. Друзі розсипались вrostіч як щурі. Ніхто не гонив за ними. Крізь імлу, на Сені, починали йти ранні галівники до Руану. Апостол спинився: за ним і Дубецький — дивились з мосту на ріку, на чергу темних валок, ще невиразних у ранній брижі. Тільки носові вогні освітлювали скупю чердак. У невеликій каютці хтось спав, жінка розвішувала білля, людина стояла при кермі.

— Живуть — промовив Дубецький.

Баржі плавко й повагом подались далі, за течією, попід мости, до моря.

— Кожна людина хоче жити, Дубецький. Може це таки більша правда як убивство.

— Вбивство потрібне для життя — здвигнув плечима Дубецький — гада треба знищити, щоб жили інші. Простий розрахунок.

Апостол засміявся:

— Усе-ж право на життя важко заперечити. А вмерти кожний з нас може, завтра, в цей мент...

— Коли вийде розрахунок...

— Навіть і без цього. Право смерти рівне праву життя.

Апостол мав якийсь дивний, не свій тон у голосі — Дубецький його не пізнав. Пощо було говорити знов про людину, про смерть, про життя, коли все скінчилось? Догма вбивства владніща була від тих усіх розмов. Але йому здавалось, що Апостолові, в цей час дороги, прийшла у голову якась нова чудернацька думка, в якій іще сам не вловив глузду. Як умів Дубецький пізнавати цю слабкість людини, що іноді здається, зовсім приспана, знечевя вирветься на волю і знов киричить і знов мучить?..

— Боїшся крові?

— Ні, — посміхнувся Апостол — боюсь не лише крові.

— Алеж убивають не для когось... не для тебе й для мене...

— Я знаю. Але яка пропорція крові й ідеї!...

Дубецький не зрозумів його. Було тяжко йти далі з ним. Він побачив знечевя зовсім ясно, що ця людина, не тільки недужа, але й вона якось фатально за ту ніч скволіла, скришилась. Невже йому

неспокійно було за ту смерть, там у заулку? Може цей чоловік просто утомився. Щоб припинити розмову, він подав Апостолові руку.

Той підняв на нього свої ясні, блакитні очі. „Тому чоловікові давно не місце з нами”, нащо його кликали?... — подумав Дубецький і не дивлячись на нього, зідлоба кинув:

— Бувай здоров, Апостоле.

— Зачекай — промовив дивно Апостол — одно слово.

Він не випускав руки Дубецького. Дивився ясно, та ясність була глибока, така як буває у людей з моря та летунів. Дубецькому аж заперло духа, мимохіть. „Причинний...” А ясність у Апостолових очах іскрилась глибом, запаморочувала, вилискувала далеко — далеко на дні — немов там були снігові урвища, кристалева світлість їх, що мінилася й горіла сліпучою промінністю. „Причинний”, знов подумав Дубецький, відступаючи й визволяючи руку.

— Слухай... я всьому знаю ціну, ти надаремно думаєш, я знаю, що ти думаєш про мене, я тобі говорив про люднiу, про визволення в зраді... Але для людини в мене ціна також, в проєкції ідеї. І зовсім не шкода мені людини. Але пам'ятаєш, Соколове слово про кров і чад?... це проречисто. Я дивувався звідки він це взяв — невже видумав сам... це не так легко, треба мати крім душі каналії ще одну душу. Більше нічого я не хотів сказати... це все...

— Це все. Скажи, чуєш — голосно сказав Дубецький — ти віриш чи ні?...

— Вірю. Я не маю ні тривоги, ні жаху, хоч я й кволий, крихкий. Ти знаєш, зрештою. В убивстві є теж визволення. Але я маю ще щось — незбагненне. Може воно дає мені свободу оцінки всього і себе також. Того другого себе і нас усіх — людей...

Дубецький махнув рукою й повернувся, щоб іти, хоч бачив, що Апостол говорить щиро — у надрі його шумувало. Але Дубецький розумів, він не міг того тільки з'ясувати, що це людина пасивна, що його віра ялова й непотрібна. Вона замучувала себе. Вона до справи не надавалась.

— Зачекай, — знов крикнув йому Апостол, — зовсім дивно, я хотів ще щось запитатись. Це не дуже важне, так собі..

Він підходив рішучими кроками, так немов би боявся, що коли йтиме повільно рішучість його покине, він обернеться й піде геть не сказавши нічого.

— Слухай, Дубецький — одно слово. Ти пам'ятаєш, ніч, коли горіла на твоєму коридорі лампа, тоді ту памятку ніч, коли ми довідались про кінець?...

— Памятаю — глухо озвався Дубецький, — щож з того?...

— Хто ввійшов на допит, після Саєнка, Геруса?

— Корбач.

— Так, Корбач. А після Корбача, ти добре знаєш, хто?

— Брей. Це була друга година над раном. Я дивився на годинник. А потім Сокіл.

— Так, Сокіл. А по Соколі — Бик.

— Так і було.

Апостол посміхнувся, підійшов близько, зовсім близько до Дубецького, теребив усе себе за ріденьку борідку. Лице його було зовсім сіре. Тільки очі — ясні і проміністі, за окулярами. Дубецький відсахнувся.

— Бик сказав нам, що все відомо. Його питали про те, чого ніхто не міг знати крім Сокола. Так чи ні?

— Так, але я не розумію...

— Все ясно, все добре — швидко заговорив Апостол, але чи прийшло комунібудь у голову те, що між Соколом і Биком був на допиті ще хтось? Той, хто знав як і Сокіл і Бик, знав таємницю...

— Ніхто — скрикнув шорстко Дубецький — нікого не було, я чув добре, що ти верзеш?... І раптом його вдарила як обухом одна прикра й важка думка, що від неї засліпило в очах. Він дико, не второпуючи нічого глядів на Апостола. А той скрививши лице, немов збирався заплакати, засміятись — це було неземне, прокляте лице, відходив помалу геть. Вони стояли у сквері, біля собору. Апостол не замкнув за собою фіртки і кинув:

— Я знаю, хто там був. Ця людина, Дубецький, хотіла потім підійти до твоєї візирки і сказати — „Дубецький, прости”. Вона знала, що тільки тобі може це сказати. Вона свою гордість тобі віддавала. Більше нікому. Бо ти — мур. Ти знаєш хто там міг бути, під візиркою? Ти знаєш! Тудою, поуз тебе ішли всі. Всі йшли! Всі люди!

— Апостоле — крикнув несамовито Дубець-

кий, — памятай, коли скажеш це комунєбудь — я тебе вбю. Чуеш? Я прошу тебе... (він заговорив тихо, вривчасто, дивлячись у землю). Люди мусять мати віру. Їм не слід забирати глузду в їх життя...

— Я нікому не скажу, Дубецький, будь спокійний. Я йду до лічниці й скоро вмиру. Ніхто крім тебе того не знатиме... Це й так химородь, це уява...

Дубецький круто обернувся й бистро пішов геть згорбившись, так, якби мав на раменах тяжкий-преважкий тягар. Пішов без слова, не показуючи обличчя, покидаючи Апостола, що стояв мнучи жовтими пальцями борідку. Він ще довго стояв прояснівши, усміхнений. Мряка вже торочилася легкою поволокою золота. З мряки виступали вже зовсім виразно всі будівлі, абсида Нотр Дам горіла, немов кістяк риби-птаха зайнявся знечевя вогнем. Тихо шелєвіли осокори над Сеною. Розсвіло

Далеко за Венсен, за Монтрейль, на схід сонця, спішив-поспішав чоловічина, присадкуватий, кремезнавий, твердолобий. Нічим йому були кордони, голод, злидні, далека дорога в голубиній віддалі. Він ішов усе вперед і вперед, він прямував безупину, без втоми. Там у віддалі була його земля, його тучний, кровю насичений ґрунт. За землю цю люди вмирали, її зраджували. Але чоловічина простував — він знав, що другої батьківщини такої не найде ніде, він знав, що споконвіку на співній провесні вона обновляється серед талу, виходить із мли іскраста та тверда, нездолана та чиста, а ланами її яриться буйно сівба по дорогах орд.

Париж, 1935—37.

З М І С Т

Сокіл	5
Погляд у минуле	39
Сен - Поль	60
Людина	106

ДОСІ ВИЙШЛИ У БІБЛІОТЕЦІ „ДІЛА“:

1. Улас Самчук: „Віднайдений рай“, — новелі.
2. Софія Яблонська: „З країни опію та рижу“ (Кількадесятъ ілюстрацій).
3. Барбе Д'Оревілі: „Чортиці“, переклав М. Рудницький.
4. Бальзак: „Чародійна шкіра“, переклав В. Софронів.
5. і 6. Ольга Кобилянська: „Апостол черні“, повість, (2 томи).
7. і 8. Василь Масютин: „Два з одного“, повість (2 томи)
9. Ірина Вільде: „Бе восьма“, повість (вичерпане).
10. Кнут Гамсун: „Під осінніми зорями“, повість переклав І. Ставничий.
11. В. Будзиновський: „Як чоловік зійшов на пана“.
12. Володимир Бірчак: „Золота скрипка“.
13. Сальваторе Фаріна: „Любов оповита брехнею“ перекл. М. Островерха (повість і новелі).
14. Юрій Косач: „Клубок Аріядни“, новелі.
15. Іван Зубенко: „Квітка на багні“, повість.
16. Богдан Лепкий: „Три портрети“, (Франко — Стефаник — Оркан).
17. Федір Дудко: „Дівчата очайдушних днів“.
18. „Чорна Індія Молодої Музи“ (В. Бірчак, П. Карманський, Б. Лепкий, В. Пачовський, С. Твердохліб, Г. Хоткевич, С. Чарнецький, О. Шпитко, М. Яцків). Новелі, з передмовою М. Рудницького.
19. Ілько Борщак: „Наполеон і Україна“. З невідомих документів із тогочасними ілюстраціями. Передмова проф. Едварда Дрію.

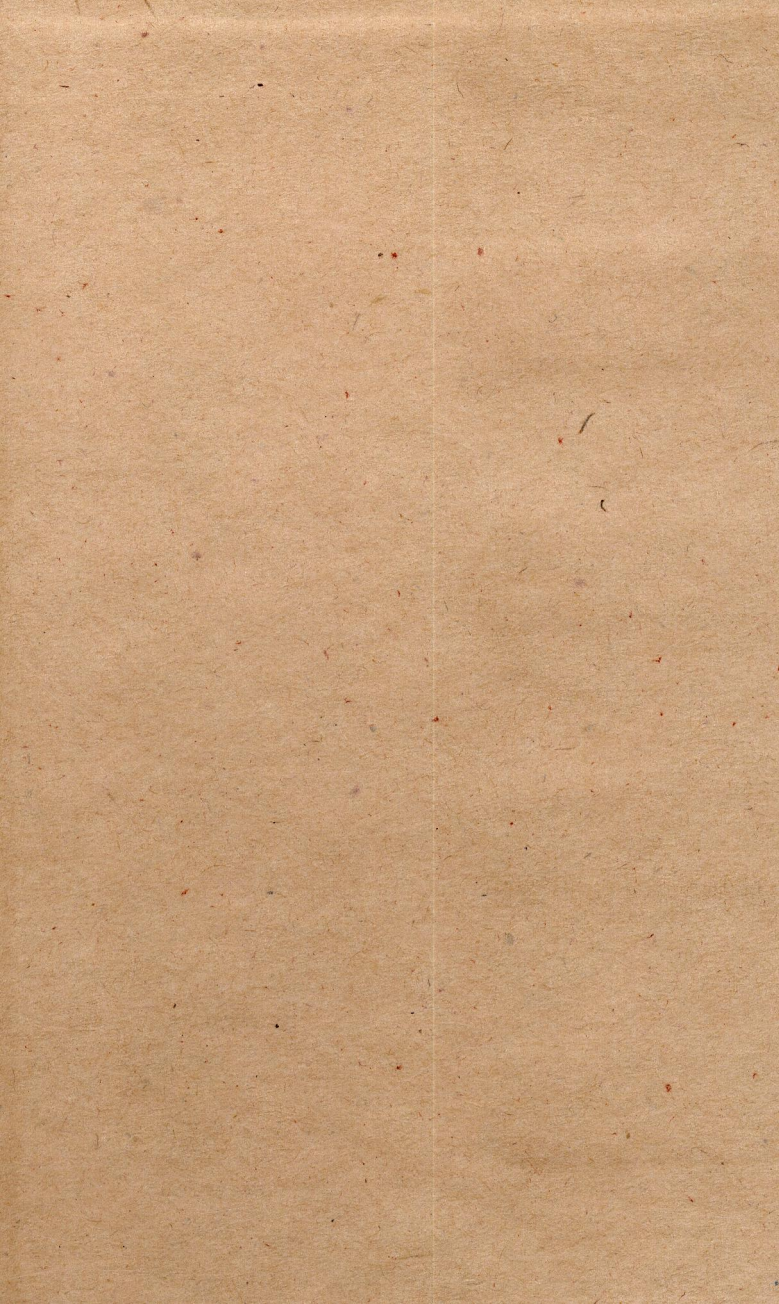
4,86
(1986)

рл

2880

Рл 2880_y